

84.09

5.64

ՆԻՈՒԱՆԴ ՄԵՍԵԱՆԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՊՐՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԼԵԻՈՆ ԼԱՐԵՆՅԻ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆՈՎ



Կ. ՊՈԼԻՍ

1944

22 MAY 1966

119 NOV 2010

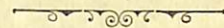
48.

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵՍԵԱԵԱՆ

~~~~~

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ



ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԼԵՒՈՆ ԼԱՐԵՆՅԻ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ



4. ᠓ᠨᠯᠲᠤ

1941



28 JUN 2013

7772

§

Հոգևած բարեկամս՝ ՎԱՂԱՐՇԱԿ Ա. ՔԷՕԼԷԵԱՆԻ

Կ. Պոլիս, 27 Ապրիլ 1911

«Ազնիւ Պարոն Մեսեանեան»

«Ձեր ձեռագիրը կարդացի. անկեղծօրէն կը շնորհաւորեմ ձեզ. շատ մեքոցով եւ լրջութեամբ կ'աւարտուած ուսումնասիրութիւն մըն է, որուն նմաններ շատ հազուադէպ կ'երայով կը գտնենք քրահայ գրականութեան մէջ»:

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ.

Դժուարագոյացունելի բան մը ըսած պիտի չըլլամ, երբ յայտնեմ թէ ժամանակակից Թրքահայ գրականութեան ամէնէն անարիւն երակը՝ քննադատական—ուսումնասիրականն է:

Բանաստեղծութիւն՝ յորդաւատ. վիպական գործեր՝ նոյնքան առատ, իսկ քաղաքական առօրեայ խնդիրներու մասին հապճեպ հրատարակութիւններ այնքան շատցած են որ պարզապէս մարախի դեր կը կատարեն մեր գրական դաշտին մէջ: Այս ամենուն փոխարէն՝ գրական քննադատութիւնը, վերլուծական ուսումնասիրութիւնը, մտածուած, բաղդատուած, չափուած և ուսուցանող երկերը այնքան ցանցաւ դարձած են այսօր, որ կարծես հայ խորհողութիւնը սնանկացած ըլլար:

Վաղանցուկ փառքերու և անպատուանդան արձաններու դիւրայագ մարմաջը, ու շատ անգամ ալ գիրքը սոսկ վաճառելի ապրանք մը նկատելու խանութպանական մտահոգութիւնը այնպէս մը վարակած ըլլալ կը թուի մեր մտաւորականութեան արդի ներկայացուցիչները, որ առնորդ աննշան բացառութեամբ մը, կարծես մոռցած են կարգալ, կամ այլեւս չեն զիջանիր մատենադարանը իրենց խորան ըրած ու զլուխնին վայրահակ կարգալ ու մտածել, դատել ու վերլուծել, եւ իրենց մտաւորական երկունքին արդիւնքը պարզեւել հասարակութեան:

Ֆրանսացի մոլեռանդ քննադատ մը՝ Բիւվիլիէ Ֆլէօրի, օր մը իր մէկ եղբայրակցին ցոյց տալով իր մատենադարանը՝ կ'ըսէր. —

«Ճարտասանութիւն, զեղեցիկ դպրութիւնք, իմաստասիրութիւն, պատմութիւն եւ գրական բոլոր սեռերը կը գտնէք այս մատենադարանին մէջ, առանց հաշուելու քննադատական գործերը, որոնք կը պարփակեն միւս բոլոր գրական սեռերը. արդարեւ, քննադատը միանգամայն ճարտասան մը, իմաստասէր մը և պատմաբան մըն է»:

Բիւվիլիէ Ֆլէօրիին պէս խորհող քանի՞ զլուխ կը հաշուէ մեր մտաւորականութիւնը. Սէնթ Պէօլ մը, Թէն մը և կամ Ֆէրախան Պրիւնըթիէ մը, որոնք իրենց գրական քննադատութիւններով ֆրանսական նոր գրականութիւնը ձեւակերտած ու սրբազրած են, ինչո՞ւ իրենց աշակերտողները չեն ունենար մեր մէջ, երբ ֆրանս. գիւրին գրականութեան այնքան աննշան ներկայացուցիչներ կը ծարգամոնիւր կամ կը նմանցուին:

Եր. Մեսեանեան՝ իր ներկայ երկով՝ հետեւելի ու օգտակար շեղում



մը կ'ընէ մեր գրականութեան կոխտառութեան արահետներէն, և մեզի կուտայ ճաշակը վերածնունդեան, վերլուծութեան և ուսումնասիրութեան: Այս օրինակը նոր ու երիտասարդ գրողէ մը՝ ինչպէս է եր. Մեսեանան՝ զալուն համար մանաւանդ, կրկնապէս՝ սրտապնդիչ է. և անկասկած, մեր մտաւորական կեանքը շատ աւելի լուրջ ու կուռ հաստատութիւն մը պիտի գտնայ, եթէ եր. Մեսեանան խղճամիտ հետեւորդներ ունենայ:

Յառաջ բան գրողի մը պարտականութեան գիծէն զուրս կ'իյնայ իրեն ներկայացուած գործին քննադատութիւնն ընել. այդ պատճառով՝ հոս միայն պիտի ցոյց տրուի թէ ի՞նչ կը բովանդակէ այս հատորը:

Բոլոր այն ընկերային ձգտումները, որոնց հակիրճ վերլուծումը կ'ընէ եր. Մեսեանան իր ներկայ աշխատասիրութեամբ, թէեւ կը վերաբերին առաւելապէս ֆրանս. ազգին ու գրականութեան, բայց հետեւելով Անաթոլ Ֆրանսի այն վարկածին թէ «լու քննադատը իր անձնական կեանքի պարագաներն ալ կը պատմէ զլուս գործոցնէր վերլուծած միջոցին» Մեսեանան մերթ կը յայտնէ նաեւ անձնական համոզումներ և երեւան կը բերէ այն կապակցութիւնները, որոնք գոյութիւն ունին ֆրանսական ու հայկական կեանքին ու գրականութեան միջեւ:

Այս աշխատութիւնը կատարած միջոցին, եր. Մեսեանան՝ հակառակ իր prononcé ազգայնականութեանը՝ յաջողած է ըլլալ անաչառ և երբէք միակողմանի, այլ պաղարիւն համադրող մը ընկերային ընդդիմամարտ ձգտումներու: Ընդհանուր եզրակացութիւնը զոր ընթերցողը պիտի տանի իր հետ, սա է թէ, Ֆրանսայի ազգայնական ու ընկերակալական վարդապետութիւնները չէ՛ կարելի. նոյնութեամբ ընդունիլ և պահել մեր մէջ: Իսկ տպաւորութիւնը զոր ընթերցողը կ'ունենայ այս գիրքը կարդալով ու նոյն իսկ անոր մէջ յայտնուած զանազան համոզումներուն տարակարծիք ըլլալով, այն է թէ՛ եր. Մեսեանան ճարտար ու յամառ piocheur մըն է, որ Ֆրանսայի եթանական հոյակապ զուխներուն գործերն ու մտածումները վերլուծեր. պրպտեր, համադրեր ու մեր հասարակութեան ընծայեր է, որպէս զի կարդան և ուսանին, բաղդատեն ու եզրակացնեն մանաւանդ ա՛նոնք որ թերեւս շատ թեթեւօրէն հայացուցած են Արեւմտեան ընկերային վարդապետութիւնները:

Իր այս ապերախտ աշխատութիւնը կատարած միջոցին եր. Մեսեանան չէ բնաւ նմանած միջիւնին որ հոսկէ հոսկէ հաւաքածներովը զօգոնամոցոյց շտեմարան մը կը շինէ, այլ եղած է մեղու մը, որ ծաղիկներու բաժակէն կը քաղէ իր արտադրելիք նիւթին նախնական տարբերը, զանոնք կը խմորէ, անոնցմով պարարտուելու համար քաղցրահամ մեղրը: Եր. Մեսեանանի մեղրը թերեւս չունենայ այն միօրինակ անուշութիւնը և ակտրոքելութիւնը, որ մեղուինը ունի. բայց ի՞նչ փոք-

քննադատը, երբ անկեղծ է ու անկաշառ, միշտ իրաւունք ունի մտիկ ըլլուելու. ու չեմ կարծեր որ, ոեւէ մէկը կարենայ կուսակցականի մոլեռանդ դատումներ վերագրել հեղինակին: Բոլոր անոնք որ իրենց նորագանդ խանդավառութիւններուն մէջ վիրաւորուած պիտի զգան ինքզինքնին՝ այս գիրքը կարդալով. բոլոր անոնք որ իրենց որդեգրած վարդապետութեանց յոռի ու քննադատուած կողմերը պիտի տեսնեն հոս, զայս րանալէ ու հիասթափուելէ առաջ երանի թէ մտածեն Թիէօի խօսքին վրայ. — «Ընթերցողին ուշադրութիւնը գրաւելու իրաւունք ունին և կը գրաւեն արդէն այն բաները, որոնք իրենց ճշմարտութեան, մեծութեան, զանազանութեան և անպատ քննադատութեան մէջ կը ներկայացուին»:

Ընկերակալականութիւն, անիշխանականութիւն, ազգայնականութիւն և ժողովրդավարութիւն (\*). — ահա՛ ընկերային այն քառեակ ձըգտումները, որոնց վերաբերումն ու յարաբերական կապը՝ ֆրանսական գրականութեան հետ՝ կը բացատրէ եր. Մեսեանան:

Թուրքիոյ մէջ, ազատ մամուլի հաստատման թուականէն ստղին, շատեր շատ բան գրեցին ու խօսեցան այս ընկերային վարդապետութեանց շուրջ, այդ ամենուն և ներկայ աշխատասիրութեամբ ալ ըսուած. ներուն վրայ՝ օգտակար ու արդար է քանի մը խօսք աւելցնել Հայ-ազգայնականութեան մասին, որուն սահմանն ու իմաստը չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ չեն ուզեր ըմբռնել «նացիօնալիզմ»ի հակառակորդները: Nationalisme (ազգայնականութիւն) chauvinisme (հազգայնամոլութիւն) հետ շփոթող այդ իմաստակները կը թուին անգիտանալ թէ՛ ամէն ազգ ու ամէն երկիր իրեն մասնայատուկ ազգայնականութիւնը կըրնայ ունենալ, և հետեւաբար, «նացիօնալիզմ»ը տարբեր երկիրներուն մէջ կը ստանայ տարբեր նշանակութիւն: Ազգայնականներ կան ամէն երկրի մէջ ալ, բայց իրենց desiderata կարելի չէ նոյնացնել. այսպէս՝ հանրապետական Ֆրանսայի մէջ ազգայնականներ կը համարուին ֆրանս. թագաւորութեան վերադարձին ցանկացողները, այսինքն յետաշրջականներ. մինչդեռ, Ֆրանսայի սրտէն բաժնուած մէկ հողամասին՝ Ալզաս Լօթին մէջ ազգայնական ըլլալ, կը նշանակէ գերման տիրապետութեան լուծը անգոյնել և յուսալիւր աչքերով դէպ ի Ֆրանսա յառիլ: Իռլանտայի մէջ ազգայնականները անոնք են, որ կ'ուզեն իրենց մայր երկրին անջատումը՝ Անգլիայէն, և իռլանտական ինքնավարութեան մը (home rule) հաստատումը: Բոլորնոյ ազգայնականները կը

(\*) Democratie բառը սովորաբար «աւանդակարութիւն» կը թարգմանեն մեր մէջ: Ըստ մեզ, ճշգրտոյն է ըսել՝ «ժողովրդավարութիւն»: Ռամկավարը, ռամիկ, vulgaire իմաստ ունի:



ձգտին պահպանել իրենց ցեղային միութիւնը և ազգային բարքերն ու  
ու առանձնայատկութիւնները, ռուսօգնական Մոլոդցին բազումներուն  
մէջ չի ճշմունելու և չի ձուլուելու համար:

Իսկ ի՞նչ է Հայ ազգայնականութեան դաւանանքն ու ձեռ-  
նարկը. այնքան պարզ և դիւրահասկնալի է ան, որ միայն չա-  
րամիտները և ասօցիալիզմի սուտ առաքնաւորները պիտի փորձէին  
խեղածիւրել անոր նուիրական ոգին: Հայ ազգայնականութիւնը առանց  
ըլլալու յետադիմաբան, կամ կղերատիտ և կամ ազգամիջեան բողոքներ  
յառաջ բերող բարոգութիւն մը. պարզապէս է՝ մեր ազգային անխա-  
ծարելի գոյութեան, մեր ցեղային պատմական աւանդութեանց, հայ լեզ-  
ուին, կրօնքին ու գրականութեան, ազգային պատուին, կեանքին և ինչ-  
քին, հայկական յատկանիշներուն ու հաստատութեանց անվտանգ պահ-  
պանման ձգտող վարդապետութիւն մը: Ու ասիկա այնքան տիրական ձայն  
մըն է, և մեր տարի բաղադրական պայմանները այնքան հարկեցուցիչ  
կերպով մեզի կը լսեցնեն այդ ձայնը, որ հայ ընկերակրականներէ շատ  
շատերը պարզապէս ազգայնականներ կը դառնան, թերեւս անդիտակ-  
ցարար, երբ ինքզինքնին դէմ առ դէմ կը գտնեն կեանքի իրականու-  
թեանց: Հայ ազգայնականութիւնը կը դաւանի, թէ ոյժերու ցրում և  
վատնում կը նշանակէ, այս պահուս, մտահոգուիլ միջազգային տառապ-  
եալներու վիճակին բարւոքմամբը, երբ հայ ազգային կեանքը՝ այնքա՛ն  
լեցուն վերքերով ու հոգերով՝ ոյժերու կեղրոնացում կը պահանջէ. և  
ինչպէս ուրիշ մեծ ազգեր՝ տիեզերքի վրայ իրենց գոյութիւնը խորսխելէ  
ետք միայն սկսած են այլասիրական բարոգութեանց, մեր ազգն ալ հարկ  
էր նախ իր մօրձը փրկէր, աւելի աղէկ ու աւելի շատ ուրիշներուն  
օգտակար դառնալու համար:

Եր. Մեսեանի ներկայ գործը՝ ճշդելով սահմանները ընկե-  
րային վարդապետութեանց, արդեօք այլեւս վերջ մը պիտի դնէ՞ հայու-  
թեան ծոցին մէջ հարակած ընկերակրական-ազգայնական հովանաւորու-  
թեանց և ուժամոփութեանց: Եթէ այո՝ այն ատեն չպիտի վարանէինք  
ըսել թէ **Սմաւրէն** ետք, որ ազգային բաղադրական վերքի մը վիրա-  
հատումն է, և **Վառվառէն** ետք, որ ազգային յեղափոխական  
կեանքի մը վիպումն է, Եր. Մեսեանն իր այս երրորդ երկով նոյնքան  
ազգային ու յեղափոխական ծառայութիւն մըն է որ մատուցած պիտի  
ըլլայ:

ԼԵՒՈՆ ԼԱՐՆԵՅ

Կ. Պոլիս, 20 Մայիս 1911

## ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

### ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

(ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

Ա.

1870ի ֆրանքո-գերման պատերազմէն ետք,  
երբ ազգայնական շարժումը (nationalisme) մտաւ  
կուսակցական այն փուլին մէջ որով այսօր աւելի  
քան երբէք հօրապէս ան կը յայտնուի Ֆրան-  
սայի մէջ, ընկերակրականութիւնը (socialisme)  
արդէն սկսած էր միտքերու մէջ ծրագրուիլ իբրեւ  
ապագայ խոշոր բարեշրջման մը գլխաւոր և ան-  
հրաժեշտ ազգակը:

Ազգայնական ոգին պարզ էր, դիւրըմբռնելի  
և բնական:

Ընկերակրական ոգին անորոշ էր, խառնա-  
փնթոր, հակասական և բարդ: Այնպէս որ՝ երբ մեծ  
իմացականութիւններ, ինչպէս Ժորժ Սան, Վիք-  
թոր Հիւկո և Լուի Պլան 1830էն 1848ի յեղա-  
փոխութիւններու պահուն կը ճգնին, ան ատեն-



ուան ընկերվարական տեսակ մը բմբռնումին համեմատ, հաստատել տիրելիք կարգ ու սարքը, իրենց ընկերվարականութիւնը ի յայտ կուգայ իբր խառնուրդ մը՝ կրօնական ոգիի և մարդասիրական զգացումներու:

Այդ խառնակ ընկերվարականութիւնը բնական էր այն ատենի յեղափոխական գրագէտներուն համար որոնք՝ թէեւ ժողովուրդին կամքը գերիշխան կը հռչակէին աւելի կամ նուազ բռնապետ թագաւորներու իշխանութեան հանդէպ, սակայն միւս կողմէ, անոնք կը նկրտէին զայն աւելի սերտօրէն յարեցնել իր կրօնքին, իր աւանդական համոզումներուն և սովորութիւններուն, ալլապին միութիւնը պահպանելու համար:

Ժորժ Սան, Հիւկօ, Լուի Պլան և Լամենէ իրենց գրականութիւնը հիմնեցին սիրոյ, եղբայրութեան և հաւատքի վրայ: Արդի ընկերվարականութիւնը կ'ընդունի եղբայրութիւնը հաւասարութեան մէջ, բայց կը մերժէ հաւատքը, եկեղեցին, Ընտանիքը: Ու մերժելով հաւատքը, աւանդութիւնները, կրօնքը, ընտանիքը (զորս պատնէշներ կը նկատէ ազգերու իրարու մէջ լուծուելուն) նոր Ընկերվարականութիւնը իրմէն կ'անջատէ 1848ի վերակազմեալ ընկերվարականութիւնը որ այսօրուան ալլապիականութեան կը համապատասխանէ գրեթէ:

Որոնք էին այն շրջանի ընկերվարականութեան ձգտումները և տարրերը, որոնք՝ ինչքան ալ տարբեր մեր օրերու թէ՛ բարենորոգչական և թէ՛ յեղափոխական վարդապետութիւններու ձգտումներէն ու տարրերէն՝ անոնց հիմնական սկզբունքները կը ձեւացնեն իրենց սաղմնական և

մանաւանդ հակասական վիճակին մէջ: 1830էն 1848ի ընկերվարականութիւնը ձգտում մըն էր դէպ ի արդարութիւն և մարդասիրութիւն, և չէ՛ թէ վարդապետական նուիրագործուած սիսդէմ մը: Այն սիրոյ և զգացումներու արտայայտութիւնն էր որ ճակատարաց կը դիմագրաւէր եսասէր մեծութեան գոռոզութիւնը և շողոքութիւնները, ճկուն հնարամտութիւններու և ծաղրանքի ահարկու դրութեան ընդմէջէն — որ Վօլթէռականներու գործելակերպը կը յաականշէր — կորովի և անկեղծօրէ՛ բողոքող յեղափոխական շեշտ մը կը դնէր ժողովուրդին մոռցուած իրաւունքներուն պաշտպանութեանը մէջ:

Վօլթէռի դէմ Ռուսօն էր որ կը կանգնէր, — թշուառ, անարգուած, հալածուած՝ այլ համարձակ — այնքան համարձակ ու անկեղծ՝ որ Վօլթէռ իր նախանձոտ հպարտութեան մէջ կը կատղէր և իր բարկութեան գոհացում կուտար ծաղրելով Emileի արնուամիտ հեղինակը որ՝ հետզհետէ թափառաշրջիկ, անտուն, անօթի, անպատասպար անցնելով ժառայութիւններու, զրկանքներու բոլոր փուլերէն՝ մէկէն ի մէկ հրապարակ կուգար մեծցած և զօրացած, իր անձին մէջ մարմնացնելով ժողովրդային ուժի հսկայութիւնը. անյողդողդ ու յաղթական ան կը կանգնէր այդ ամենազօր աստծոյն քամահրօտ ծիծաղին առջև, ըսելով կարծես՝ «զա՛րկ՝ բայց մտիկ ըրէ՛»:

Վօլթէռ աշխարհի բոլոր մեծերուն գովեստներով իր ականջները լեցուցած՝ տրամադիր չէր բնաւ այդ ձայնը լսելու. ժողովուրդը իրեն համար՝ տգէտն էր, ստրուկն էր և թշուառն էր զոր



հարկ էր հպատակեցնել, գործածել և որուն վրայ շատ շատ հարկ էր գլխալ:

«Ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ աւելորդապաշտոնիւնը, կը գրէր ան անգամ մը մեծատունի մը. պէտք է փճացնել զանի պատուաւոր (իմա՝ աշխուական) մարդերուն մէջ և ազատ թողուլ չարերուն մէջ»:

Ուրիշ ատեն մըն ալ կը գրէր. «Կարծեմ զիրար չենք հասկնար կոր ժողովուրդը ըստածին վրայ զոր դուք դաստիարակութեան արժանի կը համարէք. ժողովուրդը ըսելով ես կ'ըմբռնեմ այն ամբողջը որ հացը ճարելու համար իր բաղադրանքէն զատ ոչինչ ունի: Ինծի կը թուի թէ անօրիններու գոյութիւնը անհրաժեշտ է: Եթէ դուք ալ հողեր ունենալով՝ զանոնք մշակելու համար անօթիններ գործածելու՝ ստիպուած ըլլայիք, անտարակոյս ինծի համակարծիք պիտի գտնուէիք: Ոչխատաւորը չէ՝ որ կը թելու է, ալ ագնիւ քաղաքացին... երբ ժողովուրդը մտածելու եղջե, ամէն ինչ կորստած սեպեցէի»:

Ի՞նչ կ'ըսէր Ռուսո իր կողմէն Contrat Social գրքին մէջ. — «Երջանիկ ապրելու համար, եղբայրաբար ապրելու է: Ժողովուրդը գերիշխան պէտք է ըլլայ»:

Երջանկութեան մէջ՝ թէ ձախորդութեան ջլատիչ ազդեցութեան ենթարկուած, ժան ժաք Ռուսո միշտ այսպէս մտածեց. և եթէ իր անձը լկտի մարդոց անարգ յարձակումներէն զերծ պահելու համար հայկական տարազ հագնելով՝ ուզեց ծաղուած պարտիլ Բարիզի փողոցներուն մէջ, ան երբէք չստրկացաւ քողարկելու իր գաղափարը և մինչեւ վերջին շունչը, այդ մեծ շողի

իմաստասէրը հաւատաց թէ իշխան մը չէր կրնար ինքզինքը իր ժողովուրդէն զատել. որովհետեւ ժողովուրդը մարմինն էր ուր իշխանութիւնը կը գտեղէր իր ուժերը և կրնար ապահով ապրիլ: Բայց որպէս զի ժողովուրդն ալ վերէն տրուած վստահութեան մէջ իր կարգին հաւատարմութիւնը չի կորսնցնէր, փոխանակ զայն անարգելու — ինչպէս բրած էր Վօլթէն — անհրաժեշտ էր ստեղծել ընկերային գրութիւն մը՝ որուն ձեռքտունն ըլլար պահպանել ու պաշտպանել իւրաքանչիւր անհատի ինչքը, և որու շնորհիւ՝ ամէն ոք, հաւասարապէս կրուած աշխատանքին ու այդ աշխատանքով յառաջ եկած վայելքին մէջ իր ընկերին համեմատելի միացած ու բարեկամ ըլլալով հանդերձ՝ այնքան անկախ, այնքան ազատ և այնքան անհոգ ըլլար՝ ինչքան կարելի էր մարդուն անկախ ու ազատ անհատ մը ըլլալ բնութեան մէջ:

Ահա՛ Ռուսոյի ընկերվարութիւնը որ թէև իր փրկիսփայական սկզբունքներովը կը տապալէ հին կարգ ու սարքը և կը գնէ հիմը նոր ընկերութեան մը, բայց իր հաշտարար ձեւին տակ ուրիշ բան չի նշանակեր (քանի որ յեղափոխական մտածումի մը խստութիւնը չունի) ալ միայն՝ սէր, արդարութիւն, մարդասիրութիւն և համեմատելիութիւն: Աւելցուցէք ասոնց վրայ նաև կրօնքը — Աստուած մը որ հարկաւոր է ո՛չ թէ իբր ահարկու մեծութիւն մը, ալ իբր գթառատ ինամակալը աղքատներու և միլիթարիչը՝ աշխարհիկ բաղաւորութենէ զրկուածներու, և ան ատեն կ'ունենաք Ռուսոյի ամբողջ դաւանանքը ընկերվարութեան մասին:



Լուի Պլան, Հիւկօ, Ժօրժ Սան ու Լամբընէ  
ընդգրկեցին Ռուսոյի բժշկականները, յարեցան  
անոր ձգտումներուն և ա՛լ չյառաջացան, կար-  
ծես զգալով իրենց դիրքին անտանելի հակասու-  
թիւնը որ կը կայանար՝ Ժողովուրդը քաղաքա-  
կան ազնուապետութենէն մեծ չափով մը ազա-  
տելով, անկէ ոչ մէկ կերպով անշատ չեղող ու  
թերեւս անկէ աւելի՝ զօրաւոր կրօնական ազ-  
նուապետութեան ենթարկելուն մէջ։ Սո՛ր իրենց  
մեթոտին հիմնական սխալն էր որ անհրաժեշտ-  
րէն երեւան պիտի դար աւելի լեղափոխական ու  
առաւելապէս նիւթապաշտ շրջաններու հետ։

Արդարեւ, շատ աւելի բուռն բնկերվարակա-  
նութիւն մը պիտի գար և մէկէն դուրս վանե-  
լով նախնիքներու խորանէն՝ Աստուած, Կրօնք,  
Հայրենասիրութիւն, Ազգ և Ընտանիք, Փառն-  
մասօնական գաղտագողի ճիգերէ մը ետք՝ պիտի  
յանգէր ամենայախուռն ուրացումի մը և հին  
պաշտօնածներուն տեղը պիտի դնէր Անիշխանու-  
թեան արձանը։

Այդ անիշխանութեան պատասխանատու-  
ները ո՛չ գրագէտներն էին, ո՛չ ալ Ժողովուրդը  
իմաստուն հայրենասիրութեամբ մը և բնկերա-  
յին մաքուր բարոյականով մը դաստիարակել  
ուզող բնկերաբանները, այլ՝ ազէտ ու անպատ-  
րաստ բնչազուրկները (prolétariat) վարել յաւակ-  
նող միակողմանի և տաք-զուլիս դժբախտները, Ժո-  
ղովուրդին երջանիկ ապագայ մը պատրաստելու  
իրենց ճիգերուն մէջ, ո՛չ Ռուսօ և ոչ ալ իր հե-  
տեւորդները կրնային իրենց եռանդը սանձահա-  
րել։ Բարիք գործելու մարդկային ջանքին մէջ  
չափաւորութիւնը վատութիւն մը պիտի ըլլար

իրենց կողմէ, և ուստի՝ անկեղծօրէն և քիչ մըն  
ալ միամտօրէն անոնք գացին Ժողովուրդին ու  
ըսին. «Դուն գերիշխան ես»։ Ժողովուրդը գեռ  
անկարող զանոնք ըմբռնելու և մասամբ յաւակ-  
նող՝ իր անգիտակից ու խակ վճակին մէջ իսկ  
ուզեց ինքզինքը նկատել հաւասարը՝ եթէ ոչ  
գերիշխանը այն մտաւորական գործիչներուն որ  
կը նկրտէին կապ մը հաստատել իր և իմացական  
շրջանակներու միջև։

Մտաւորականները — այսինքն միջնորդները  
իմաստասիրական դադափարին և Ժողովուրդային  
տգիտութեան — անշուշտ աշխատաւոր դասա-  
կարգին հաճելի ըլլալու համար և մասամբ ալ  
իրենց ծրագիրներուն, սկզբունքներուն յաղթա-  
նակին և նպատակին յաջողութեանը սիրոյն, ու-  
զեցին չոյել Ժողովուրդին յաւակնութիւնը, անոր  
հաւասարը ցոյց տալով ինքզինքնին։ Անոնք հետ  
զհետէ զիջողութիւններ ըրին, հետզհետէ զոհե-  
ցին իրենց մտածումի եղանակը հանդէպ պա-  
հանջկոտ դործաւորներու որ իրենց անմիջական  
չահէն ու շրջանակէն անդին ոչինչ կը տեսնէին  
հետաքրքրութեան արժանի։

Լոյսը որ վերէն կուգար՝ կը նմանէր տա-  
րիններով զնտաններու մութին վարժուած՝ մար-  
դոց վրայ մէկէն ու յորդառատ ճառագայթող  
արեւի լոյսին՝ որ փոխանակ թշուառ անհատնե-  
րու բիւրերը ուրախութեամբ լեցնելու, զանոնք կը  
կուրցնէր։ Աս դրութիւնը չկրցաւ տեսել։ Անոնք  
դատունցան իրարմէ որովհետեւ մտաւորականը  
ինչքան տեղի տուաւ, գործաւորը այնքան աւելի  
պահանջկոտ դարձաւ և զայրոյթի մը պահուն  
խղեց ամէն կապ իր դաստիարակներուն հետ։



Սխալ հասկացողութիւնը՝ միակ այլ գիտաւոր բառի մը անխորհուրդ ու անտեղի գործածութենէն յառաջ եկած էր. հարաւարտութիւնն է այդ բառը:

Աս թուականէն սկսաւ բաժանուիլ ընկերվարական գրականութեան և ընկերվարական-քաղաքական գործունէութեան միջև:

Գաղափարը գատուեցաւ Գործէն:

Ռուսո, Լուի Պլան և իրենց հետեւող մտաւորականները չքարոզեցին հաւասարութիւնը այն իմաստով որով հիմակուան ընկերվարականները չայն կ'ըմբռնեն: Անոնք հետեւեցան քրիստոնէական ընկերվարականութեան որ մարդիկը նմաններ կ'անուանէ և չէ թէ հաւատարմութիւն:

Նման ըլլալով՝ մարդիկ իրարու կը վստահէին: Հարուստը՝ յաճախ կը գթար աղքատին վրայ, մեծը կը սիրէր պղտիկը գէթ իր շահուն համար և անոնց միջև կը գոյանար տեսակ մը փոխադարձ հասկացողութիւն իրարու ծառայելու, տեսակ մը համերաշխութիւն որ եղբայրութեան նախաքաջն էր: Իսկ հաւատարմ ըլլալ ու գելով, մարդիկ իրարու կը նախանձէին, զիրար չէին քաշեր: Գործաւորական շահերը ապահովելու համար աշխատաւորները կը միանային հարուստին դէմ: Գաղափարը գեղեցիկ էր և հրապուրիչ: Գրամի ուժին դէմ աշխատանքի ուժը: Պայքարը կը սկսէր, գասակարգային միութիւնը կը խանգարուէր և այս անգամ՝ մաքի աշխատաւորները որ գէթ սկզբունքով ու դաստիարակութեամբ մարդասէր, ազատասէր, ներդաժիտ ու լուսաւորուած էին, չէին ուզեր պաշտպանել տգէտ, աններող, անհանգիստ, միշտ գանգատող

գործաւորները որ առեւով բարոյական թէ նիւթական մեծութիւն, իրենց երջանկութիւնը յեղափոխութեամբ ու բռնի ուժով կ'ուզէին ապահովել ու իրենց յաղթանակը կը փնտռէին հաստատուած կարգերու հիմնայտակ կործանումին մէջ:

Ո՛ր ազգը որ ընկերվարականութիւնն ընդգրկեց, հերձուածի ենթարկուեցաւ, քակուեցաւ: Ու իւրաքանչիւր ազգէ անշատուածները իրարու միանալով հիմնեցին միջազգային ընկերվարականութիւնը որ արդի ընկերվարականութեան վերջնական ձեւը պիտի կազմէ անձանց թաղաքային:

Գրագէտները միայն չհետեւեցան յեղափոխիչ ընկերվարականներու գծած շաւիղին: Անոնք — ամէնէն խիստ բնապաշտէն սկսելով մինչև է՛ն սկեպտիկ իմաստասէր ընկերաբանը — քիչ մը աւելի յեղափոխական եղան քան Հիւկո, Ժորժ Սան, Ռուսո, և նուազ ազգայնական, բայց երբէք խորապէս համաշխարհային — կարծես բժշկութեան ընկերվարականութեան յայտնաբերողութիւնները, անկարելիութիւնները և մանաւանդ մարդկային բնութեան և բնազգական տրամադրութիւններուն հետ անոր անհաշտելիութիւնը: Մէկ խօսքով՝ անոնք չկրցին և չուզեցին ընդունիլ անհատաւոր բնութեան մէջ մարդերու հաւասարութիւնը: Եւ ի՞նչպէս Հիւկո մը կրնար ինքզինքը հաւասարը նկատել յետին մահկանացուն: Նոյն իսկ Զօլա մը ի՞նչպէս կրնար ուրանալ իր յորդող փառասիրութիւնը, որ յաջողելու համար չէր իսկ վարաներ մարդերու փորձերուն վրայ կոխկռտելով գէպի նպատակը վաղելու:



Բ.

Ընկերվարականութեան մէջ ներմուծուած արմատական (radical) ու ոչնչական (nihiliste) գրութիւնները ալ աւելի ամբացուցին այն հաստատուն պատնէշը որ կանգնեցաւ ժողովուրդի զանգուածին և իմացական դասակարգին միջև։ Վերջնականապէս՝ Սպարդեան բաժնուեցաւ Աթէնքէն։

Ու յառաջ եկաւ ընկերային նոր կացութիւն մը, սրուն համեմատ՝ ինչ որ իմացականութիւնը իր մէջ կը հաշուէ իրեն աղնիւ, վսեմ, ազատ և բարձր՝ զազափարական մաքուր բարձրութիւնով մը, այսօր կ'ապրի լիովին անկախ, կը խորհի, կը գործէ տարբեր շրջանակի մը մէջ, կը շարժի, կը ճառագայթէ, կը վառի, բայց իր լոյսն ու շողը ժողովուրդին չի հասնիր, արգիլուած՝ մեծերու և երջանիկներու այն սխէն ու գծող հովանէն որ միմաստուեր մոլորակի մը պէս կը կենայ իմացական արեւին և թշուառ մարդկութեան միջև — աշխատող մարդկութեան՝ որ կը նիհարնայ, կը հիւժի ու վերջապէս անուժ կը մեռնի իր դժբաղդ ճակատագրին բերմամբ։

Եւ եթէ արդարութեան սիրոյն համար, իրենց ներքին բաղձանքին ու ձգտումներուն հնազանդելու համար, մարդկութեան ինպատար գաղափարական ճշմարտութեան մը ծառայելու մտքով, գիտութեան, արուեստի և գրականութեան փառքը կաղմուղ անձերը շատ հեղ ձայներնին բարձրացուցած են ստութեան, զրպարտութիւններու և անիրաւութեան դէմ, նետուած են ժողովուրդի խաւերուն մէջ ու պայքարած և

յաղթանակած, անոնք, աւա՛ղ, կռիւէն վերջ յաճախ ինկած են մեռելական անտարբերութեան մը մէջ։ Կը յիշէ՞ք Չոլան, արդարութեան մեծ ախոյեանը. յա՛ւ, Չոլան իսկ որ պայքարէն յոգնած առանձին կ'ապրէր Լոնտոնի մէկ արուարձանին մէջ, զղուանքով մը կ'ըսէր Ֆրանսայի ընկերվարական պետին, Ժօնէսի. — «Ճատ մը բաներ որ զիս յուզած ու գրգռած էին երբեմն, հիմա սնամտութիւն ու փառասիրութիւն կը թուին ինծի»։

Ու Անաթոլ Ֆրանս, Ֆրանսայի արդի գրագէտներուն է՛ն մեծը, հղօրը և ինքնատիպը, իր վերջին գրքին մէջ մասնաւոր զգուանք մը կը յայտնէ մարդկային սնամտութիւններուն, դասակարգի պայքարներուն դէմ. հարուստին յաղթանակը և գործաւորին աւելի ստրկանալը կը դուշակէ, հակառակ փիլիսոփայ և ընկերվարական ըլլալուն։

Իսկ այն գրագէտները որ մեծերուն պէս իրենց ինքնատիպ անձնականութիւնը չեն կրնար պահել իրենց միջավայրը նկարագրելու և ժամանակին բարքերը ցոլացնելու ջանքին մէջ, կ'ամ' կ'ապրին տեսակ մը անտարբերութեան մէջ և կ'ամ' անգիտակից խաղալիքները կը դառնան ընկերվարական և ազգայնական ազդեցութիւններու՝ սրոնց շարունակական կռիւին մէջ՝ միայն բախտախնդիրներն են որ իրենց հաշիւը կը գտնեն։

Քանդ կ'ըսէ. — «Եթէ կ'ուզէք գիտնալ թէ բարոյական ըմբռնում մը է՝ ինչ որ պէտք է ըլլայ, գիտեցէ՛ք որ կարելի է զայն նկատել վարմունքի ընդհանուր սկզբունք մը»։ Ինչ որ



Վանդ կ'ըսէ բարոյական ըմբռնումի մասին, կրնայ ճշմարիտ ըլլալ ընկերային ըմբռնումներու համար ար:

Կարելի՞ է ընկերվարական վարդապետութիւնը՝ իբր ամէն միջավայրի և ամէն ժողովո՝ ըզի առհասարակ պատշաճող դրութիւն կիրարկել ամենուրեք: Ո՛չ. որովհետեւ թէ՛ ընտելեան և թէ՛ ընկերական կեանքի մէջ կենդանական հաւասարութիւն չտիրելէն զատ, չկան նաեւ համերաշխ ու հաւասար ձգտումներ, հոգեկան ու մտաւորական ընդունակութիւններ և մանաւանդ բարոյական մասնաւոր պատրաստութիւն մը՝ որուն շնորհիւ միայն կեանքի յեղափոխութիւնը կրնայ իրագործուիլ երկրի վրայ — եթէ՛ ինչ որ ապագայ յեղափոխութիւն ու կեանք կը կոչենք՝ իրենց տեսական երանգները թօթափելով հագնին իրական ու որոշ գոյներ որոնց շօշափելի գեղեցկութեան վրայ կարելի ըլլայ սեւեռել տգէտ ու թերահաւատ մարդկութեան նայուածքը:

Ժողովուրդներու բարոյական դաստիարակութիւնը գեռ իրագործուած չէ, ուստի՝ ընկերվարականութիւնը չկրնար սեպուիլ ազգերու երջանկութիւնը ապահովող միակ ազգակը որուն վրայ շատեր յոյս դրած են: Ընկերվարականութիւնը. — ենթադրելով իսկ որ ժողովուրդներու բարոյական դաստիարակութիւնը իրագործուած չ'լինեցած ըլլայ — իբր քաղաքական դրութիւն չի կրնար ազգերու երջանկութիւնը ապահովել, որքան ատեն որ ան կը մնայ իբր խրթին, անբնական, այլազան ու հերձուածող վարդապետութիւն մը, որ՝ ինչ ձևի տակ ալ կիրարկուած է, յաճախ ձախող արդիւնքներ է տուած:

Շատ տեղ — ինչպէս Թուրքիա և անոր նման նուազ զարգացած երկիրներ — ընկերվարականութիւնը շաղկապութեան մը հանգամանքն է առած ազգերու խառնիճաղանճ փոքր խմբերուն և թնճուկ նախանձոտութիւններուն մէջ. ուրիշ տեղ — ինչպէս Ֆրանսա — ուր ցեղը համասեռ է, ընկերվարականութիւնը դարձած է ներքին կռիւի և պառակտումի խառնարան մը, որուն ազդեցութեան ենթարկուած կը տեսնենք նոյն իսկ ընկերվարականութեան աչքառու ակոյեանները:

Եւ եթէ իբր վարդապետութիւն՝ ընկերվարութեան թերութիւնները կ'արգիլեն որ ան ազգերու երջանկութիւնը ապահովող ազգակը նկատուի, անոր ակոյեաններուն ու վարդապետներուն անհամաձայնութիւնները, կռիւները և եսասիրութիւնները կը յուսահատեցնեն աշխատող ու տառապող մարդկութիւնը:

Ինծի կը թուի որ ճակատագրական նմանութիւն մը կայ հոս Քրիստոնէութեան և Ընկերվարականութեան միջև: Կղերին անկումը տկարացուց ժողովուրդին հաւատքը և վանեց Քրիստոնէութեան սէրը՝ միամիտ ու եռանդուն սրտերէ: Ընկերվարական պետերու անկումն ալ պիտի տկարացնէ ապագայ կեանքի մը հաւատքը մեր ընկերութեան մէջ, ու թշուառ մարդկութիւնը յուսահատ զոհն ու համր ստրուկը պիտի դարձնէ դրամի անպատկառ ու վատթարացնող ուժերուն:

Աւա՛ղ, ամէն անոնք որ ժողովուրդի մը պէտքերը վրանին առած՝ լո՛կ տեսական սկզբունքներով յաւակնած են անոր երջանկութիւնը ապահովել, ուրիշ բան չեն ըրած, բայց եթէ ծիծաղելի տօնքի շօթութիւն մը. անոնք կեանքի իրա-



կանութիւնները առանց տեսնել ու հասկնալ ուզելու, գլխիվայր արշաւած են հիմնելու համար քմահաճ թագաւորութիւններ անծանօթ սահմաններու մէջ ուր իրենց վառ երեւակայութիւնը պիտի կրնա սաւառնիլ հուրիական երանութիւններով պարուրուած ոսկեղէն գահերու վերեւ:

Տօնքիշօթները՝ սակայն՝ նորէն անկեղծներն են կամ պատրանքի տակ ապրողները.— ուրիշ գործիչներ, ինչպէս Capitalի հեղինակը, եթէ աւելի կորով ու շատ աւելի խելք գնելով իրենց գործունէութեան մէջ, փորձած են իրենց գաղափարներուն կուռ ձեւեր տալ և վարդապետական անօխալ հանգանակի մը անվիճելի ճշմարտութիւնը փոխարկել նուազ յանդուգն ընկերվարականներու տարակոյսներով ու հակասութիւններով, միւս կողմէ ալ ա՛յնքան կիրք դրած են այդ նոյն հակասութիւնները շատագովելու, պաշտպանելու և իրենց ետին յաղթանակը ձեռք ձգելու համար որ՝ մարդ ապամայ կը փորձուի տարակուսիլ բարոյական ոգիին վրայ այն սկըզբունքներուն որով տողորուեր ու ապրեր են ընկերվարութեան է՛ն հեղինակաւոր ասպետները:

Բաւական է վեր առնել երկու վարդապետութիւններ՝ որոնք ֆրանսացի Բրուտօնէն մինչեւ գերմանացի Քարլ Մարքս իրարու քով դոյութիւն ունեցած են ու իրարու բոլորովին հակառակնայ ըլլալով հանդերձ, չեն դադրած հաւասարապէս ընկերվարականութեան դաւանանքը և անոր վարդապետներուն գժտութեան խնձորն ըլլալէ:

Պայքարը կը մղուի նոյն իսկ այսօր՝ ընկեր-

վարական ալաղան խուժերուն միջև: Ոմանք կ'ընդունին թէ գործաւոր դասակարգին յաղթանակը պիտի կայանայ քաղաքական իշխանութիւնը ձեռք ձգելուն մէջ, իսկ ուրիշներ՝ թէ ընկերվարական proletariat/ն առաջին և միակնպատակը պէտք է ըլլայ ջնջել գոյութիւն ունեցող ամէն քաղաքական իշխանութիւն, նոյն իսկ և ա՛լ աւելի Etat-patronի ձեւին տակ գործադրուած իշխանութիւնը, և արգիլել բոլոր կուսակցութիւններուն և մանաւանդ ընկերվարականներուն երեսփոխանական ներկայացուցչութիւնը:

Այս հակասակա՛ն նպատակին վրայ տեղի ունեցած կոիւին մէջ է որ — ինչպէս հիմա — անակ ալ ընկերվարականութեան ծնած օրը, ընկերվարական հռչակաւոր դարբինը, Քարլ Մարքս, ոտքէն մինչեւ գլուխը հրամայող, եսասէր, մարդկային ազատութիւնը վարդապետական բանաձեւներու զոհող, ինքնին ամենամեծ կենդանի հակասութիւնը իր հիմնած ընկերվարականութեան, ի՛նչ ամարդի, շնական, անբարոյ և ծիծաղելի միջոցներու չէ դիմած, պարզապէս վարկաբեկելու համար անկեղծ մարդ մը — Պաքունինը — և ի՛նչ ստորնութիւններու, ի՛նչ աղտոտութիւններու մէջ ան չէ տապալկած, ա՛յնքան տգեղօրէն որ մտածել կուտայ թէ ինչ որ եղած է ու կ'ըլլայ մարդասիրութեան և ժողովրդավարական սկըզբունքներու պատրուակին տակ, սնամիտ փառասիրութեան, իմացական ցուցանքի և թուղթի փառքին համար եղած է շատ անգամ:

Միւս կողմէ՝ Պաքունին, ընդարձակ ու ամրակուռ Սլաւութեան գրկէն խուսափած, արկածախնդիր՝ թէեւ շատ աւելի ազնիւ քան Մարքս, չե-



գիտեր ինչ տարօրինակ խենթութենէ բռնուած, անբնական չի գտներ իր կարգին խառնակութիւն և պառակտում սերմանել Մացցինիի հաստատած խտաբական Միութեան մէջ, ստեղծելով ընկերութիւններ՝ որոնց վրայ անիշխանութիւնն է որ թուխս կը նստի, այն տեսակ ժամանակի մը երբ Մացցինի ամենէն շատ պէտք ունէր ազգային միութեան և տոհմային բարօրութեան մը որ Խտաբիոյ պէս կրօնամոլ ու միապետական երկրի մը մէջ հաստատուն և տեւական ըլլալու համար՝ հիմնուած ըլլալու էին միմիայն Մացցինիի յայտնի նշանաբանին վրայ՝ որ էր «Աստուած և ժողովուրդը»:

Ու այս հակասութիւնները և անսկզբունք հակառակութիւնները, այս անիշխանական ձեռնարկները կը շարունակուին ազատութեան պատերուակին տակ: Ժողովուրդները պառակտուելէ ետք, ընկերային դասակարգերը կը քայքայուին, առանց սակայն աւելի երջանկանալու: Դասակարգերէն վերջ ընտանիքներն են որ կը ցրուին, կը փճանան: Հարուստը աղքատին դէմ գրգռուելով աւելի կ'ընդգիծանայ անոր բարօրութեան ու հանգիստին, ընկերվարականութիւն ընելու խաբկանքով՝ գործաւորը չարամտօրէն ու նախանձով կը նայի չէ՛ թէ միայն դրամատէրին, այլ իրմէ աստիճան մը աւելի բարեբախտ ընկերին վրայ, և անկախ խորհուրդի ու ժողովրդավարութեան անուշով ամէն քիչ շատ կը թուի ինչ առած երիտասարդ՝ հետեւելով իր քմահաճոյքին, հետզհետէ կ'անարգէ իր հայրենի բարքերն ու տոհմային ոգին, և տրամադիր չըլլալով ազգային առաքինութեան վրայ իր բարոյական սկզբ-

քունքները հաստատել, թշուառ զոհը կը դառնայ չարիքի այն ուժերուն՝ որոնք աշխարհաքաղաքացիական քաղաքակրթութեան մէջ կը վերստան:

• •

Ընկերվարական քոռակալանքներու հասկըցած ու կիրարկել ուղած սկզբունքներուն վրայ այսքան անբաւական խօսք անհրաժեշտ էր կարծեմ, ընթերցողը միանգամ ընդ միշտ համոզելու, որ անոնց ընկերվարականութիւնը իբր մասնագիտական վարդապետութիւն կամ քաղաքական սիսթէմ, բնաւ մուտ չէ գտած 1830—1848 ապրիլ ֆրանսացի ընկերաբան գրագէտներու գործերուն մէջ:

Թէ ի՞նչքան ներկայ գրողներու ընկերվարականութիւնը բարեփոխուած և ո՞ր աստիճան իր մէջ ընդգրկած է քոռակալանքներու մասնագիտական վարդապետութիւնը, — պիտի տեսնենք հետզհետէ:

Բայց որպէս զի նիւթին անհաճոյ բարդութիւններէն կարելի ըլլայ խուսափիլ, առաջադրենք մեր քննութենէն նախ մէկգի թողուլ վարդապետական ընկերվարականութիւնը որ — ինչ ձեւի տակ որ ալ ներկայանայ — կուսակցութեան մը դաւանանքը ըլլալով, դարձած է քաղաքական դրուստիւն մը, աւելի դիւրութեամբ հասկնալու համար ամենէն աչքառու հեղինակներուն կարեւոր գործերը, որոնց վերլուծումէն միայն լուսաւորուած գուրս պիտի գան հետեւեալ երկու կէտերը:

Ու. — Թէ՛ ո՞ր աստիճան խորունկ եղած է



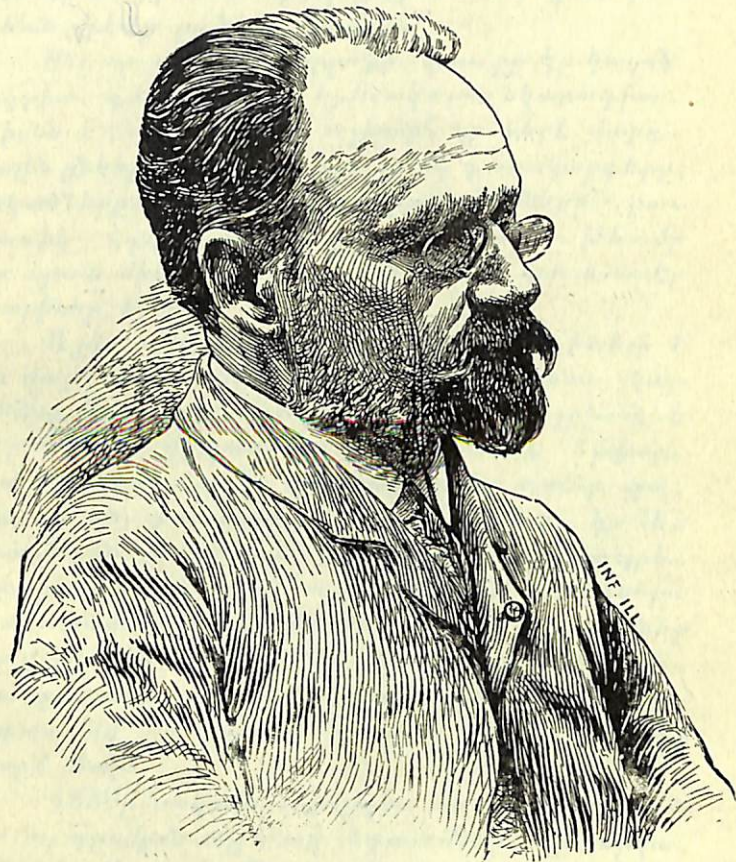
քաղաքական կամ կուսակցական ընկերվարութեան աղդեցութիւնը արդի փրանսայի գրագէտներուն վրայ:

Բ. — Թէ՛ ի՞նչ է բուն ու բնական երանգը փրանսական ընկերվարական գրականութեան. արդեօ՞ք քաղաքական դաւանանքի մը ջատագովութիւնը, թէ՛ լոկ արտայայտութիւնը նոյն լայն, նոյն մարդասիրական զգացումներուն՝ որոնք ա՛յնքան զգայուն և ա՛յնքան բնական շեշտ մը տուած են 1830—1848ի ժողովրդավար-ազգայնական գրագէտներուն զոր կուսակցականներ կ'ուզեն իրենցը բնել, ժողովուրդին համակրութիւնը անոնց անունին հմայքովը շահագործելու և իրենց վարկը աւելցնելու համար:

Գ.

ԺԹ. դարու հզօր փիպասանը՝ Օնորէ տը Պալլուար. մինչև 1830, իր Comédie Humaineով իրապաշտ փիպագրութեան հիմը դրած էր:

Փրանսական զրականութեան մէջ առաջին անգամն էր որ վէպը այնքան հեղինակօրէն կը սեփդէր ու զրականութեան մէջ կը պատկերացնէր. կը նկատէր, կ'ապրեցնէր՝ երկրի վրա, իրապէս ապրող ու շնչող բնկերութիւնը իր բնական ու բազմազան երեւոյթներով: Պալլուար՝ ազնուականներու շնորհն ու ժպիտը մուրալու չափ սնամիտ՝ իր գործերուն մէջ փոխանակ այդ կեանքին հրապոյրն ու զինովութիւնը ճաշակել տա-



ԷՄԻԼ ԶՕԼԱ



լու, անոր ստորնութիւնն ու գարշութիւնները  
յաջողած է նկարագրել միայն, կարծես ազնուա-  
կաններուն իրեն հանդէպ ցոյց տուած գոռոզու-  
թեան վրէժը լուծելու համար:

Ինչ որ սակայն Պալլաքի փառքը կը կազմէ՝  
ճշգրիտ, գունագեղ ու երեւակայոտ նկարագրու-  
թիւնն է, որով ան լոյս աշխարհ կը բերէ մարդ-  
կային ընկերութեան բաղդազուրկ դասակարգերը,  
ինկաճները, խաբեքաները, փառասէրները՝ բա-  
ցառիկ հզօր հանճարով մը և ուժգնութեամբ  
մը որուն միայն Լիւի Զօլան պիտի հաւասարէր  
տարիներ ետք:

Այդ բոլոր վիպագրութեան մէջ դիտելի է  
որ վարդապետական ձգտում գրեթէ բնաւ չկայ:  
1830ը Պալլաքի վերջին տարիներու շրջանն է  
ուր հուժկու վիպագրողը ընկճուած է ձախոր-  
դութիւններու տակ, պարտատէրներ տունը պա-  
շարած են, դատարանի մարդիկ զինք կը հե-  
տապնդեն անդադար. իսկ ինքը կը գրէ ապրե-  
լու համար, առանց ուշադրութիւն դարձնելու  
քաղաքական պայքարին որ նոր գաղափարներ  
կը մտցնէր կեանքի մէջ ու գրականութիւնը կ'ե-  
րանգաւորէր ընկերվարական վիպագրութեան  
ձգտումով մը՝ որուն առաջին փորձը կ'ընէր  
Ժօրժ Սան:

1830ը սակայն — ինչպէս տեսանք — որքան  
որ ալ գրական ալ և ալ ձգտումներ կը ներկա-  
յացնէ, միշտ կը մնայ գաղափարապաշտ, Հիւկօ  
կը տիրէ ամենուրեք:

Ու Զօլա՝ փոխանակ իբր Պալլաքի իրապաշ-  
տութեան կամ Ժօրժ Սանի ընկերվարական ձգ-  
տումներուն հետեւող հրապարակ գայու, յառաջ



կուգայ լոկ իբր. հիւկոյական մը՝ անորոշ, կեղծ, փքուն ու վերացական սկզբնաւորութիւնով մը:

Իպրոցականի սկզբնաւորութիւն մըն էր ադ, ուռուցիկ, պայմանադրական և անխուսափելի ոտանաւորով մը, որ հեղինակը մուսայումի կը դատապարտէ մինչև այն օրը՝ երբ հանգէսի մը նկարչական բաժինը ստանձնած՝ Զօլա գրիչը ձեռք կ'առնէ ձաղկելու համար պաշտուած վար պետները հին դպրոցին ու գովաբանելու՝ բնապաշտ ու անծանօթ նկարչութիւնը:

Այդ օրէն հակառակորդներու պայքարը կը սկսի իր դէմ:

Զօլան կ'ամբաստանուէր իբր անբարոյական գրող, որովհետև ան ձեռնարկել էր մարդերու աղտոտութիւնները նկարագրել կիրքով: «Անոր փորձը — կ'ըսէ Ժիւլ Լըմէթը — մեզի կը ներկայացնէ անբան էակներու հսկայ աղբակոյտ մը որուն հոտը շատերու սիրախաղ կը պատճառէ և ուրիշներու ալ՝ սև ու ճնշող տխրութիւն մը»:

Երկրորդ գլխաւոր ամբաստանութիւնը զոր Բօլ Պուրժէ ըրած է՝ Զօլայի յոռետեսութիւնն է: Բայց Բօլ Պուրժէի համար յոռետեսութիւն է մեր սիրած աղատամտութիւնն ու իմացական անկեղծութիւնը, յոռետեսութիւն է 1871ի Communeը, և անոր ներմուծած գաղափարները որոնց խիզախ ջատագովը հանդիսացաւ Զօլա:

«Մենք կեանքի դառն գիտութիւնն է որ կ'ուսուցանենք, իրականին վսեմ դասը կուտանք. մենք կ'ըսենք՝ ահա՛ ինչ որ կայ, ջանացէ՛ք անոր համեմատ ապրիլ. ասկէ աւելի բարոյական ու խիստ ուսուցում չեմ ճանչնար ես»:

«Զօլան բարի էր — կ'ըսէ Անաթօլ Ֆրանս,—

ան օժտուած էր վսեմ հոգիներու պարզութեամբն ու մեծութիւնովը: Խորապէս բարոյական էր: Ան նկարագրած է մոլութիւնը առաքինի և բիրտ ձեռքով մը: Իր երեւութական յոռետեսութիւնը որ իւր մէկէ աւելի էջերուն վրայ տարածուած տխրութիւն մըն է, անյաջող կերպով կը ծածկէ անոր իրական լաւատեսութիւնը և հաւատքը՝ արդարութեան և իմացականութեան զարգացումին վրայ: Իր վէպերուն մէջ Զօլա հուժկու ատեւութեամբ մը հարուածեց անգործ, թեթեւօրիկ բնկերութիւնը, ստրուկ և վրասակար բռնապետութիւնը, ան մաքառեցաւ դարուն հիւանդութեանը դէմ ու դրամին պաշտանքն էր: Ժողովրդավար ըլլալով հանդերձ ան երբէք չշողորթեց ժողովուրդը և ջանաց անոր ցուցնել տգիտութեան ստրկութիւնը և վտանգները գինեմոլութեան՝ որ զայն յիմար ու անպաշտպան դարձնելով կ'ենթարկեն ամէն տեսակ ճնշումի, թշուառութիւնների, ամօթների: Ան մարդկային խղճմտանքին մէկ պտղը եղաւ»:

Ապէլ Հէրման անոր մահուան առթիւ խօսած դամբանականին մէջ նոյն գաղափարը կը յայտնէ. «Ան երբէք ամբողջ չէ շողորթած. առիթը ներկայանալուն՝ զայն դիմագրաւած ալ է և անոր հետ անվախօրէն չափուած: Զօլա կը յաւակնէր հաղորդուել ժողովրդային զանգուածներու հետ և անոնց հոգիները թրթռացնել, սակայն ոչինչ կը զոհէր անոնց սիրուն, ինչպէս ըրած են յաջողութեան մարմաջէն բռնուած անձեր»:

\* \*



Թերեւս Զոլայի հակառակորդներուն քոյր խժրժանքները մոռցուէին, եթէ Զոլա երեւան եկած չըլլար իբր հանրային գործիչ։ Կուսակցական պայքարը այնքան գրգռած ու կուրացուցած էր ֆրանսայի արքայականները որ անոնք իրենց երկրին սահմաններէն անդին տարածեցին Զոլայի վարկաբեկումը և Մաքս Նորտաուներու բերնով (որ սակայն հրէայ մըն է) հռչակեցին անոր դատապարտութիւնը. որուն ի տես՝ Զոլայի քաղաքական հակառակորդները — հանրապետական և ընկերվարական — պաշտպանեցին զինքը։

Որոշ է ուրեմն որ Զոլայի գրական հսկայ ու բեզուն գործէն աւելի անոր պատահաբար ի յայտ բերած քաղաքական ջանքին համար է որ ընկերվարականները ուզած են բացէ ի բաց խրայնել Զոլան իբր փալասան և կուսակից։

Ասի սխալ մը և յուսկնութիւն մըն էր։

Իրաւ է որ Զոլա այդ շրջանին իր իսկ գործունէութենէն ազդուած՝ Nouvelle Compagne գործին մէջ ընկերվարականութեան յարում մը ցոյց տուած է. այլ սակայն այդ երազն իսկ ցնդած է անոր կեանքի վերջին օրերուն յուսահատութեանը մէջ։ Զոլա ըսած է. «Արդարին համար որուն երազն է կարելի եղածին չափ շատ հաւասարութիւն և ճշմարտութիւն երկրի վրայ — որովհետեւ աշխարհի պզտիկներէն ամէն մէկը իր օրական կտոր մը հացին իրաւունքն ունի — զօրաւոր մարդը ճիւղալ մըն է որ սոսկում կ'ազգէ խոնարհներուն ու կ'ուտէ անոնց բաժինը։ Բնութեան ճիգը զայն նուաճել ըլլալու էր. զայն վերածել սովորական վիճակին, զայն ընել եղբայրը՝ իր եղբայրներուն»։

Բայց Զոլա կը տեսնէ որ բնութեան ճիգը՝ մեծն ու զօրաւորը նուաճել և կամ պզտիկցնել չըլլալէ զատ, աւելի անյաղթելի ու հսկայ դարձնել է զայն. Զոլա կը չիօթի. ինքզինքին կը հակասէ թէ՛ իր կեանքին և թէ՛ գրականութեանը մէջ. նորէն կը քաշուի իր գրողի պատեանին մէջ, առանց հաստատ ձեւ ու մարմին տալու իր երազներուն և բաղձանքներուն, առանց լանոնք թափելու քաղաքական և ընկերային վարդապետութեան մը կաղապարին մէջ։ Ընդհակառակը ան կ'ատէ այդ քաղաքականութիւնը և միշտ ենթակայ՝ իր երիտասարդութեան գաղափարապաշտ ձգտումներուն՝ կ'ըսէ. «Գրել սկսեցիս ի վեր արտակարգ քամահրանք մը զգացած եմ քողաքականութեան հանդէպ։ Ոչ միայն անով չեմ հետաքրքրուած՝ գրողի վսեմ կերպարանքովը որ չի հանգուրժեր այդ ստորին գործը ստանձնելու, այլ նաեւ անով զբաղող անձերը դատած եմ անարդալից խտութիւնով մը, զանոնք առհասարակ յիմարներ և անօգուտներ նկատելով»։

Մինչեւ Տրէյֆլուսի Գատը, Զոլա հանգարտ ու բարեկեցիկ պուրժուա մը եղած էր, իր գրական աշխատութիւնները կոկիկ եկամուտ մը ապահոված էին իրեն։ Զոլա հանդիստ կ'ապրէր ու շարունակ կը կրկնէր թէ ինք անկեղծ հանրապետական մըն է։

Ո՞ր առիթն էր փոխուեցաւ իր մտածելու եղանակը։ Երբէն ի վեր Զոլա ընկերվարականութիւնը ընդունեց իբր ժողովուրդներու երջանկութիւնը ապահովող ապագայ քաղաքական դրութիւն մը։

Ապահովարար այդ դաւանափոխութիւնը իր



գրական գործունէութեան ատենը տեղի չունեցաւ, եթէ երբէք իսկապէս տեղի ունեցաւ ան՝ այն իմաստով որ ընկերվարականները կ'ուզեն հաւատալ ու հաւատալի ենլ մանաւանդ:

Զուլա կը ծառայէր սկզբունքի մը. — իրական կեանքը, մասնաւորապէս գործող ընտանիքներու և ամբողջութիւններու կեանքը գրականութեան մէջ ներկայացնելու սկզբունքին: Ատոր համար, և ո՛չ թէ ընկերվարական նպատակով՝ ան նկարագրեց թէ՛ աղքատին և թէ՛ հարուստին, թէ՛ գեղացիին և թէ՛ քաղաքացիին խեղճութիւնները և եթէ անինայ գրչով մը ան հարուածեց ազնուականութիւնը, գրամատիրութիւնը, աւելի նուազ բռնան գրչով մը չէր որ ձաղկեց գեղացիներու, գործաւորներու և ստորին դասակարգերուն ազտութիւնները, մոլաթիւնները, այն աստիճան անկողմնակալութեամբ և տարրալուծող գիտնականի պաղարիւնով մը որ՝ երբ առաջին անգամ իր Assomoir-ը բեմ հանուեցաւ Բարիկ, գործաւորներ, իրենք իսկ պժգանք զգալով իրենց վիճակին իրական պատկերացումէն, ալ չուզեցին նոյն խաղը ներկայացնող թատրոնը յաճախել:

Ռուկոն-Մաքառներու շարքին մէջ. նմանապէս, Նաւաի որդնոտ ազնուականներուն քով՝ օրոնք մինչև անասնականութիւն կ'իջնեն տոբիթի մէջ, Գրամի և Կանաւնց Երջանկութիւնի խարդախ, փաշտառ և ամենակուլ գրամատեններուն քով, Լուրսի, Հոռոնի, Աքքա և Լուրէի Յանցանքի միտքիք, կեղծաւոր, նենգամիտ, փառասէր, ալա-սերած, սճրագործ կրօնաւորներուն քով, եթէ՛ Աստուառի գինեմու գործաւորներուն, Ժեյրմի-

նալի հանքագործներուն, Երկիրի գեղացիներուն և Փարիզի Փորթին կեանքը ապրող թշուառներուն խեղճութիւնը հաւասար բարոյական անկումի մէջ կը կայանայ, պարզապէս՝ իրականութիւններու ճշգրիտ նկարագրութեամբ մը մարդիկը աւելի արդարութեան, աւելի մաքրութեան և աւելի բարոյական գերազանցութեան առաջնորդելու սիրոյն համար է և ոչ թէ դասակարգերու մէջ կռիւ ձգելու, անոնց իրարու վրայ ունեցած առաւելութիւնները ջատագովելու և ընտանեկան բարոյականի բոթականաւ ընելու համար: Մարդ ուզէ իսկ ընկերվարութեան ջատագովանքը տեսնել Զուլաի վէպերուն մէջ, աւոր անկողմնակալ ոգիին կը բաղխի:

Զուլայի գրականութեան մէջ, այսպէս երևան կուգան կեանքի թէ՛ տխուր և թէ՛ զուարթ կողմերը: Մէկ կողմէ ան ցոյց կուտայ թշուառութիւնը և միւս կողմէ՝ իր ապրելու գոհունակութիւնը, պապակը և երջանկութիւնը կը յայտնէ ամէնուն: Թշուառութեանց այս նկարագրութիւնը ընկերվարականներուն տուտ պատրանքը՝ թէ վերջապէս Զուլայի միտքը սկսած է յարիւ իրենց մասնաւոր ընկերական և յեղափոխական ձգտումներուն, իսկ սիրոյ և կեանքի ջատագովանքը՝ Բեյլ-նաւորութեան մէջ՝ ցնդեցնելով այդ պատրանքը իր հակառակորդներուն ընծայեց անոր ներշնչումներուն և ապրելու ուրախ խանդավառութեան մէջ տեսնելու զգայական հեշտանքներու առաքեալը: Երկու կողմերն ալ սխալ դատած էին: Վերջապէս տեսնաւ թէ խաբուած էինք, կըսէ ընկերվարական մը, թշուառութեանց նկարագրութեանը մէջ չտեսնելով մեր յուսացած ընկերվարութիւնը: Ու



կը յարէ. «Երբ արգարութեան համար կռուող յեղափոխական մը ընկերութեան չէ, մեծագոյն տնչութիւնն է»:

Ենթագրելով հանդերձ որ Տրէյֆիւսի համար միշտ պայքարը անոր առջեւ բացած ըլլալ քաղաքական և ընկերային կռիւի նոր դաշտ մը ուր Զօլա պահ մը նետուիլ փորձուէր, ան երբեք չէ համարձակած յառաջանալ այդ ուղղութեամբ՝ կամ այդ կռիւէն սպասած յաղթանակին տեղ պարտութիւն գտած ըլլալուն համար, և կամ՝ ինչ որ իր խառնուածքին աւելի համերաշխ պիտի ըլլար, նախազգուշով թէ արգարութեան այդ պայքարը՝ ազգային խղճմանքին մէջ լոյսի փաշտակում մը ըլլալէ ետք՝ պիտի անհրաժեշտօրէն ծնունդ տար անհատական կիրքերու, յախտահարական անշիջելի կռտակցական անհաշտ քինախնդրութիւններու: Եւ մտահարար ասոր համար էր որ Զօլա ակնարկելով քաղաքական գործունէութեան մէջ ձեռք ձգուած յաղթանակներուն՝ կ'ըսէր «ինքզինքնիս բնաւ չի շնորհաւորենք»:

Մէկ կողմէն իր զգացած յուսահատութիւնը՝ ընկերութեան պետերուն մէջ գործաւորին հանդէպ հարկ եղած անյաւանդութիւնը չի տեսնելով, միւս կողմէ՝ իր ներքին կեանքին տրամագրութիւնները անոր արգելք եղած են աւելի որոշ ու պայծառ դաւանանքի մը ու դրութեան մը յարիւր:

«Եթէ ընկերութեանը, կ'ըսէ Կապրիէլ Թրարիէօ, հաճելի վէպ մը ըլլալէ աւելի՝ մեկին դրութիւն մըն է, Զօլան մեզ չի լուստորեւ այս մասին: Ան կը դժանայ ենթագրական դրախտ մը չինելով այս կէտին վրայ մենք ամենքս ալ

ընկերութեաններ ենք: Սիրոյ քաղաքը զոր ծեր ու խորհրդաւոր Սլաւը, Թօլսթոյ, կռուցած է՝ մեզի ալապէս վսեմ, ալապէս իրական և կենսայիր կերելի, քան Զօլայի մշտնապատ Արեւաբանները»:

Զօլայի բմբռնած ընկերութեան գոյնը ուրիշ բան չէ եղած՝ ուրեմն՝ բայց եթէ աւելի մարդասիրութիւն, անկեղծ ու համարձակ բարոյականի մէջ, աւելի արգարութիւն մարդարարածին համար ճշմարտութեան մէջ, աւելի սէր, աւելի գութ՝ ինչ ցեղի որ ալ ան պատկանած ըլլայ: «Ես միշտ յաղթուածին կողմն եմ» կ'ըսէ ան, և ուրիշ տեղ մըն ալ կէօթէի պէս կը գոչէ. «Եթէ, աւելի լոյս, մարդկութեան համար թող ըլլայ ամբողջ արեւը, որ կը ճառագայթէ և կ'արգաստորէ»:

Այս ազնիւ ձգտումները զորս ունենալու համար մարդ անպատճառ ընկերութեան ըլլալու չէ և որոնք անոնք անոնք անոնք կերպով շատ հեղափոխական և անհատական անթիւ նախաձեռնութիւններու մէջ, Զօլայի և իրեն հետ պայքարողներուն ներշնչուած են Տրէյֆիւսի Դատին առթիւ:

«Վաղ անցինք մեր ոխերէն, գրեց Զօլա այդ միջոցին, սիրեմք զիրար մեր քաղաքներուն մէջ. բայց սիրենք մէկըմէկ մեր սահմանադրութիւններէն անցին, աշխատինք ցեղերը միակ երջանիկ բնտանիքի մը մէջ լուծել և թողունք որ նախկին բարբարոսութիւններուն գիմեն յիմարները միայն՝ այսինքն անոնք որ կ'երեւակային դանակի հարուածներով արգարութիւն հաստատել»:

Զօլա գրած է այս տողերը հրեաներուն ի



պաշտպանութիւն: Ինչո՞ւ ընկերվարականները կ'ուզեն չափազանցել իր ըսածին իմաստը: Ասոնք խօսքերն են մտածողի մը որ չի կրնար հանդուրժել որ և է տեսակ անարգարութեան. «Սիրենք զիրար մեր քաղաքներուն մէջ»ը առաջին պայմանն է հայրենասիրութեան զօր ներկայ ընկերվարականութիւնը չ'ընդունիր. «աշխատինք ցեղերը միակ երջանիկ ընտանիքի մը մէջ լուծել»ը լոկ արտայայտութիւնն է նոյն մարդասիրութեան և չի կրնար բաղձանքի մը սահմանէն անդին անցնելով կազմել ընկերվարականութեան գլխաւոր նպատակը, քանի որ նոյն իսկ ընկերվարական է՞ն աչքառու դէմքերը հետզհետէ սկսած են վազանցնիլ այդ համայնակուլ նպատակէն որուն իրագործումը ոչ մէկ կերպով պիտի ապահովէր ընկերութեան երջանկութիւնը:

Ընդհակառակը, այսօրուան ընկերվարական պետերը 1910ի իրենց ընդհ. ժողովին մէջ շատ խելացիօրէն ուղեցին իւրաքանչիւր ցեղի և փոքրիկ ազգութեան ինքնուրոյն, անկախ և ազատ գոյութեան իրաւունքը ճանչնալ և հռչակել: Տուէ՛ք ամէն մէկ ցեղի ազատութիւն՝ քաղաքակրթութեւն և զարգանալու եղբայրսիրութեան և արգարութեան մէջ, և արդէն մարդկային երջանկութեան ազգակ մը մտցուցած կ'ըլլաք կեանքի մէջ. ապագայ ընկերութիւնը ուրիշ որ և է բանէ աւելի՝ պիտի հիմնուի մարդերու բարութեան վրայ, անոնց անձնաւորութեան և աշխատասիրութեան վրայ, ու եթէ ընկերվարականութիւնը պիտի պայքարի չէ թէ միայն ազգերու այլ և նոյն ազգին դասակարգերուն բարոյական և ձգտումնաւոր դաստիարակութեան

համար, պէտք է մերկանայ խաթեր համար ըսուած ժողովներէն ու ընդգրկէ նպատակի այս բարձրութիւնը:

Երբ, սակայն, ազգերու ազատ յառաջացման համար ընկերվարականներու մաղթանքը հաճոյքով կ'արձանագրենք, չենք կրնար մոռնալ թէ նոյն մարդիկը՝ ժողովի մը մէջ որ երկու տարի առաջ Ամսթերտամ տեղի ունեցաւ՝ Պէպէլի առաջնորդութեամբ ընդունեցին ծրագիր մը որուն համեմատ ընկերվարութիւնը յարաբերութեան ամէն կապ պիտի խզէր ազգը կազմող միւս դասակարգերուն հետ: Այս որոշումը որուն մեղմօրէն հակառակեցաւ փրանսական ընկերվարութիւնը, այսօր կարծես լռելեայն ընդունուած է միջազգային ընկերվարութենէն: Ու հիմա ընկերվարութիւնը եղած է տարօրինակ եղբայրակցութիւն մը այլ և այլ ցեղերու միջև, և եղբայրատեցութեան խառնարան մը՝ միեւնոյն ցեղին այլազան խաւերուն մէջ: Այդ եղբայրատեցութեան միացած է Հէնդէի հակազինուորականութիւնը որ փճացումն է ազգութեան ու հայրենիքի գաղափարին: Պատերազմը ահռելի իրականութիւն մըն է մեղի համար ալ, այլ իր հողին, իր ընտանիքին և իր եղբայրներուն համար կռուիլը փառաւոր և անմասն հերոսութիւն մը, անձնուիրութիւն մըն է որուն քանակը՝ գոյութեան կռիւին մէջ ժողովուրդի մը հոգեկան տոկունութեան չափանիշը կը կազմէ:

Ուր, և Զոլայի ո՞ր գործէն է որ Հէնդէներ իրենց Փաւրէզիները քաղած են. եթէ մարդիկ զիրար պիտի սիրեն իրենց ծնած քաղաքներուն մէջ, բնականաբար զիրար պիտի պաշտպանեն և



իրարու անձնուէր պիտի գտնուին։ Եթէ Զօլա՝ նկարագրելով զինուորին կեանքը՝ մէջտեղ դրած է անոր խեղճութիւնները, ան ըրած է այդ՝ իրականութիւններ և երեւոյթներ պատկերացնելու բաղձանքէն մղուած. եթէ Զօլա՝ յաւիտենական բաղձանքէն, որու շնորհիւ աւելի աշխուսացած կը հռչակէր ինքզինքը, մղուած իր խանդավառութեան պոռթկումներէն, որոնց, աւագ, յաջորդած է անձանօթ ապագային տխրութիւնը։

Բայց ձգենք Զօլայի ձգտումներուն այս քմահաճ մեկնութիւնները և դիտենք թէ ի՞նչ պատահած է նոյն իսկ իրեն հետ մէկ շարքի վրայ կռուող արէյֆիւսականներուն. — անոնք զատուած են իրարմէ, որովհետեւ արդարութեան այդ պայքարը՝ իրենց մատակարարելէ ետք հարկ եղած զէնքերը ֆրանսացի ազգայնականներուն դէմ, ալ գոյութեան իրաւունք չէր կրցած ունենալ քաղաքական կեանքի փորձութիւններուն և զեղծուցիչ մթնոլորտին մէջ, ուր բոլոր զօրաւորները, շտեմները ձեռք ձեռքի էին տուած՝ վառասիրութեան և շահախնդրութեան յաղթանակին համար, իսկ բոլոր պարկեշտ մնացած ընկերվարականները՝ ստիպուած էին այդ կռիւը մղել Դրամազլուս կոչուած յաւիտենական թշնամիին դէմ՝ որ աս հեղ աշխարհի օտարական էր, հրէայ էր, ինչքան աղատական և արենակից։

Ու այդ անհաւասար պայքարէն ծնած էր տկարներուն ուժը, անոնց զէնքը՝ ռիսակալութիւնը, ատկութիւնը՝ ընկերվարական վրէժխն-

դիր անհաշտելիութիւնը դէպի ընկերութեան միւս դասակարգերը և քինախնդիր անվստահութիւնը՝ զորս այնքան հրաշալի հեգնութեամբ մը վեր հանած է Անաթոլ Գրանս իր l'Île des Pingouins գիրքին մէջ։ — Մենք հարկ է միջամտենք Բիւօի դատին, ըսաւ ընկեր Լառիվէ, ի՞նչ ըլլայ պիտի մեր գործը։ Բարձր դասակարգերը գրգռել իրարու դէմ, բանակը հանել դրամին դէմ, կառավարութիւնը՝ դատարաններուն, աշխուսականները՝ կրկրին և հրէաներուն դէմ. զանոնք մղել իրար նուաճելու — եթէ կարելի ըլլայ։ Այս իրարանցումը կը տկարացնէ կառավարութիւնները, ինչպէս ջերմը կ'սպառէ հիւանդները։ Բիւօի դատը — եթէ զայն մեր շահերուն գործածել գիտնանք — տասը տարի յառաջ տանի պիտի ընկերվարական կոստակցութեան աճումը և ընչազուրկ գործաւոր դասակարգին աղատագրութիւնը՝ շնորհիւ զինաթափութեան, ընդհանուր գործադուլի և յեղափոխութեան։

«Այսպէս կը խօսէին ընկերվարական պետերը. գալով Ժողովուրդին որուն անունով անոնք կը ճառէին, գալով ընչազուրկ դասակարգին, դժուար էր գիտնալ անոր կարծիքը՝ քանի որ ան որոշ բան մը չէր արտայայտեր»։

Զօլա իր կեանքի այն շրջանին երբ առաջին անգամ ըլլալով քաղաքական պայքարի մասնակցած է, կռիւ մղած է առանձինն, ընկերվարականներէն շատ առաջ և առանց անոնց միանալու։ Զօլա կռուած է իբր հանրապետական, իբր



անհատ պարժուա մը որ պայքարէն ետք սնա-  
մտութիւն կը յայտարարէր «այն բաները որոնց  
համար մաքառած էր» ինչո՞ւ. — որովհետեւ ան կը  
չօչափէր այն ահռելի խրամատը որ հակառակ  
տրէյֆիւսականներու բարի տրամադրութիւննե-  
րուն՝ Ֆրանսան կը բաժնէր իրարու թշնամի եր-  
կու խումբերու։ Ան կը զգար թէ այն ապագայ  
**ընկերութեան համար՝ զոր ընկերվարականու-**  
**թիւնը կ'ուզէր հիմնել,** արդարութիւն, մարդա-  
սիրութիւն լոկ պատրուակներ կամ վարագոյրներ  
պիտի ըլլային իրական միտումները և ներքին  
կուսակցական նպատակները քողարկող. ու ար-  
դարութիւնն իսկ, ինչպէս միշտ, հակառակ իրենց  
մէկ յաղթանակին, պիտի կազմէր իրաւունքը զօ-  
րաւորներուն, անոնց՝ որ մէկ կամ միւս կուսակ-  
ցութեան մէջ խորամանկութեան ու գործելա-  
կերպի ուժով, բռնութեան, խաբէութիւններու և  
խեղաթիւրումներու շնորհիւ պիտի ուզէին ան-  
տէր, անպատասպար ժողովուրդը վարել իրենց  
վազանցուկ փառասիրութիւններուն համեմատ։

Զուլա մաքուր և աղնիւ հոգի մը եղաւ։ Ան սի-  
րեց ազատութիւնը, սիրեց կեանքը և ուզեց որ  
մարդիկ ապրին ազատ, ապրին երջանիկ։ Իր  
մարդասիրութիւնը չէր կրնար սահմանափակուած  
մնալ մէկ ցեղի մը, մէկ ժողովուրդի մը մէջ, ան  
յորդեցաւ ազնուօրէն, բայց փորձառու վիպա-  
սանը որ երկար ապրած էր, այդ լայնասրտու-  
թեան համար չուրացաւ կեանքի անհաւասարու-  
թիւնները, իրականութիւնները՝ որ իրմէն անկախ  
և իրմէն դուրս կը յայտնուէին և կեանքի անխու-  
սափելի զանազանութիւնները, աստիճանաւո-  
րումները զորս անկարելի էր գրչի քանի մը հար-

ուածով փճացնել. այդ մարդասիրութեան համար  
Զուլա չուրացաւ նաեւ միջավայրի, ցեղային ա-  
ռանձնայատկութիւններու և դաստիարակութիւն-  
ներու ազդեցութիւնները որոնք ժողովուրդները  
իրարմէ կը զանազանեն, անոնցմէ ոմանք ընդու-  
նակ և ուրիշներ անընդունակ ցոյց տալով քա-  
ղաքակրթութեան, ոմանք արժանի և ուրիշները  
անարժան ընծայելով կեանքի իրական լարիք-  
ներուն և մարդկութեան յարգանքին։

Վիպասանը չուրացաւ ասոնք, և հետաքրքիր  
մտածողը իր մէջ վերլուարէս զգաց յիմարութիւնը,  
ծայրայեղութիւնը այն ընկերվարականութեան որ  
անտեսելով ժողովուրդները վարող բնական և ճա-  
կատագրական ուժերը, ծիծաղելիօրէն կը յան-  
գըղնի ալլազան միջավայրերու մէջ ապրող, ան-  
նման ու այլացեղ մարդկութիւններու ճակատա-  
գիրը դարձնել ու միացնել, անոնց հոգիներուն և  
միտքերուն մէջ զետեղելով միատեսակ ճաշակ մը,  
նոյն նպատակը, նոյն փառասիրութիւնները և ինչ  
որ է՝ ն զարմանալին է, նոյն կենսական ուժը։

Մարդիկ ինչքան ալ իյնային անասնական  
կեանքի ու բարքերու մէջ, երբէք չէին կրնար  
խնել անմիտ հօտի մը նուաստ անբանացումին։  
Զուլա՝ որ ամենէն աւելի և ամենէն խորունկ կեր-  
պով խուզակեց ապրող ու շարժող ամբոխները ի-  
րենց ընկերային տարբեր փիճակներուն մէջ, այն  
որ ամենէն համոզկեր ու կատարեալ եղանակովը  
ցոյց տուաւ մարդուն մէջ անասունը, անոր գի-  
տակցութիւնը լուսաւորելու համար անշուշտ,  
փոխանակ տարակուսելու անոր կարողութիւննե-  
րուն վրայ, փոխանակ երկմտելու անոր զարգա-  
նալու և ազնուանալու ընդունակութեան մասին,



կը հրաւիրէ զայն բնութեան գիրկը, ապրելու կեանքերուն է՛ն անկախն ու խօսկանը, ինչպէս՝ Արքա Մուրէի Յանցանքին մէջ, և վայելելու երջանկութիւններու է՛ն անմոռանալին և է՛ն տեւականը՝ որ կը կսյանայ ազատ յարաբերութիւններով ընտանիք կազմելուն և սերունդը յաւերժական դարձնելուն մէջ։

Այն ատեն իր մէջ կը կատարուի եղական փոփոխութիւն մը։ Կեանքը դիտելու, կեանքը սիրելու և անով խանդավառուելու ուժով՝ Զոյա կ'ըմբռնէ անոր բուն նպատակը ու վայրկեան մը մոռցած՝ իրմէն դուրս ամէն մտածում, գաղափար, ամէն համաշխարհային սէր, ամէն համայնասիրական ձգտում ու ընկերվարական դաւանանք, գեղեցիկ, անխորհուրդ ու անկեղծ ժէսթով մը, որ իր կարծեցեալ ընկերվարականութեան վերջնական ու ջախջախիչ հարուածը կուտայ, վիպասանը կը գրէ ծննդաբերութեան, ընտանիքներու հաստատումին, ցեղին զօրացման ու պահպանումին այն կտրիճ շատագոյնականը (Արգասաւորութիւն) զոր — ի՛նչ միջակութիւն — ընկերվարականները իր է՛ն անյաշոյղ գործը կ'ուզեն նկատել։

Արգասաւորութիւնը պատմութիւնն է փրանսացի երիտասարդի մը որ առողջ ամուսնութիւն մը ընելէ ետք՝ ինքզինքը կը նուիրէ արգասաւորելու հողը՝ զոր կը մշակէ, և կեանքը՝ որ իր մէջ կ'եռայ իր զաւկները հետզհետէ կը մեծնան, կը սկսին իրենց կարգին հողը մշակել՝ հօրերնուն հետ, կամ արշաւել ուրիշ յաղթանակներու մէջ։ Երկիրը գրաւուած է հիմա իր ընծայած ամբողջ հարստութեամբը, աղաքը կը կարգուին իրենց

կարգին ու կը բազմանան, կը հարստանան։ Ահա՛ խելացի աշխատանքն ու յաղթանակը նուաճելին հայրենի հողը․ պարապ հող չէ մնացած և հարկ է արգասաւորող աշխատութիւնն ու ստեղծող հանճարը փոխադրել այլուր, օտար երկիրները՝ հոն ուր դեռ ոչ մէկ ցեղ ուրք կոխած է։ Ափրիկէի դաշտերը յաղթողին առջեւ կը բանան իրենց պարարտ ափսնները․ հարկ է արգասաւորել զանոնք, տիրել ուրիշ ցեղերու ու փրանսական դրօշը պանծացնել նուաճուած ու բերրի հողերու վրայ, որպէս զի ընտանիքին հիմնադիրը, աշխոյժ ու կտրիճ, իր 90 տարիներու վաստակին տակ, և յրջապատուած իր երեք հարիւր զաւկներէն ու թոռներէն, տօնախմբէ իր բեղմնաւորող ուժը՝ ու քաջարի կնոջը կողքին բաժակ պարպէ՝ ի յիշատակ օտար երկիրներու վրայ կատարած իր յաղթանակին, որ նոյն ատեն փրանսայի ալ յաղթանակն է։

Ասի գործն էր եռանդուն հայրենասէրի մը և անկեղծ ազգայնականի մը։ Ահա՛ Զոյայի մէջ ծնած էր յաղթանակներու էակը, որ իր արենակիցներուն ցոյց տալէ ետք կեանքի իրականութիւններուն հասնելու և երջանկանալու կարճ ու ճշմարիտ ուղին, վայրկեան մը չէր վարաներ ստեղծող ու արգասաւորող կենսականութեան և սիրոյն, կրակոտ, խանդավառ ու պրոթկող սիրոյն պտղաբերող փառքը իր կեանքին մէջ փոխադրելէ՝ հիմնելով իր սեպհական ընտանիքը և ծնունդ տալով զաւկներու զօրս իր ամուլ կինը գրկաբաց կ'ընդունէր իբր իր հարազատները։ (Զոյայի զաւակ ունենալու ըզձանքը այնքան անդիմադրելի էր որ իր ամուլ կնոջ հաւանութեամբը՝ ան ուրիշ



կնոյմէ մը ունեցաւ իր զաւակները։)

Ահա՛ այսքան հզօր եղած էր Զօլայի ինքնապահպանութեան սէրը, և ա՛յնքան անգլիմադրելի իր սերունդին տեւականութեան բաղձանքը որ՝ իր ներքին կեանքին մէջ ազգայնական հայրենասէրը կը յաղթանակէր, մինչդեռ ստացական, մշակուած և ոչ չափազանցուած իր ընկերակցականութիւնը կը մատնուէր այն մթննաբերականներուն որ իր առանձնութեան յուսահատութիւնը կը պատմէին։

\* \*

Արդարեւ, Արգասաւորութեան մէջ Զօլա ինքզինքը յաճախ հակասած է, բայց նոյն իսկ այդ խարխալումները կ'ապացուցանեն թէ իր ընկերակցականութիւնը եղած է լոկ ընդհանուր բաղձանք մը՝ աշխարհի վրայ տեսնելու երջանկութիւն վայելող մարդերու աւելի մեծ թիւ մը։ Անաթոլ Պրանս կը յայտարարէ որ Զօլա ալ իրեն պէս գիտութեան հաւատալով՝ մեքենական նորանոր ուժերէն և գործունէութենէն կը սպասէր աշխատող մարդկութեան աստիճանական ազատագրութիւնը։ Այսօր ընկերակցականներու մեծ մասը, շատ մը առաքեալներն ապագայ կեանքի՝ ընդհակառակը իրենց ընկերութիւնը կը հիմնեն մարդկային նկարագրի լիակատար բարեշրջման վրայ։

Եթէ ապագայ ընկերութեան մէջ մարդկային երջանկութիւնը լոկ կենդանական ապրուստի մէջ պիտի կայանայ, և ան՝ լոկ գիտական զարգացման և մեթոտներու կատարելագործութեան

չնորհիւ պիտի ապահովուի — ինչպէս տեսնենք պիտի Անաթոլ Պրանսի մտածման մէջ — անհատը՝ ըստ իսկ փոխանակ ազատագրուելու, ա՛լ աւելի տկար գործիք մը դառնալով՝ մեքենաներու և բնական ուժերու ձեռքը, երբէ՛ք չպիտի զերծ մնայ օրէնքներէ, կառավարութիւններէ, մարդկային նախանձներէ և մրցակցութիւններէ, ան պիտի մնայ ծոյլ ու ագահ, տրանջացող և հաճոյամօր, յափշտակող և վրէժխնդ իր։

Ու մեքենաները ինչքան զօրաւոր ըլլան, մաքուրն արժէքը այնքան պիտի նուազի։

Նոյնպէս՝ հարկ պիտի ըլլայ, կարգաւորելու համար մեքենաներու գործը, կարգադրել նաեւ հսկող գործաւորներու աշխատանքը, դանոնք հպատակեցնել մասնաւոր օրէնքներու, ճիշդ այն օրէնքներուն՝ որոնց կը հպատակին մեքենաները, հպատակելով զանոնք շարժող ուժերուն, ինչպէս՝ շողի, էլեկտրականութիւն, կաղ, ջուր և օդ։ Այսպէս պիտի վերջուի մարդուն մէջէն նախաձեռնութեան ոգին որ ազատութեան մէջ կը պարզէ մարդկային կարողութիւնները, ինչպէս ազատ արեւի տակ ցոլուած ծաղիկը կը բանայ իր դուռագեղ ու հոտաւէտ թերթերը։

Ու այսպէս՝ կրկին՝ երեսան պիտի դայ նիւթական զօրութիւններու ճնշող ազդեցութիւնը՝ մարդկային իմացականութեան վրայ ձգելու անբան ազդեցութեան խաւար քողը։ Ապրողստ հարել մարդուն՝ Բայց ի՞նչ կերպով կարելի պիտի ըլլայ դահալանել այն արարածը որ իտէպի մը կառչած՝ կ'անարգէ հացն ու ջուրը որ իրեն կը հրամցնեն, ի՞նչպէս դապել հաւատքը զաւարիւրէն որ անօթի կը ճղնի և մօխիլի վրայ նստելով



իր մաքրագործումը, իր վերացումը, իր թռիչքը կը պատրաստէ գէպի գերմարդկայինը: Չպիտի՞ գտնուին մարտիրոսներ ճշմարտութեան, ազատութեան և բարոյական մեծութեան ու կատարելութեան: Չպիտի՞ ծնին մարդիկ որ ցաւին հետ զգան և ըմբոշանան երանութեան վայելքը և ծարախ՝ աւելի առաքինութեան, նկրտին իրենց մարդկայնութեան տալ յաւերժական աստուածութիւն մը որ միայն անմահութեան մէջ իր փառասիրութեան գոհացումը կը գտնէ:

Ո՛չ, որպէս զի ապագայ երջանկութիւնը կարելի ըլլայ, և մարդիկ հաւասար աշխատութեան մէջ իրենց պէտքերուն համեմատ վարձք ստանալու դիմանին, պէտք է ըսել թէ այդ կեանքին մէջ ոչ թէ մեքենան ու գիտական հնարքներն են որ մարդիկը պիտի գոհացնեն, այլ՝ անոնց նկարագրին մէկ ամբողջական բարեշրջումը, այլափոխութիւնը: Սէպասթիէն Թօռ, ապագայ ընկերութեան ջատագովներէն է՝ն աչքառուն, երբ կ'ուզէ յեղափոխութիւնը իրականացած նկատելով ապագայ կեանքը պատկերացնել, ստիպուած է նախ ենթադրել՝ թէ մարդուն բնութիւնը, այդ յեղաշրջման շնորհիւն իսկ կը փոխուի. ան կ'ըլլայ բարի, աշխատասէր, աննախանձ և զսպելով իր ազահութիւնը, կը գառնայ այլասիրութեամբ տոգորուած էակ մը, մշակուած և ազնիւ արաբած մը որ յօժարակամ իր աշխատութեան աւելորդ վարձքէն բաժին կը հանէ տկարներուն համար:

Բայց տակաւին կը մնայ աւելի էական խնդիր մը. մարդկային կարողութիւններու հարցը: Մարդ որքան շատ և արագ ազնուանայ՝ այն-

քան հզօր նկարագիր մը ու անհատականութիւն մը ցոյց կուտայ: Այս պատճառով՝ արդի դաստիարակութիւնը՝ Եփն ուժը տկարացնելէ աւելի զայն կը զօրացնէ, կ'աճեցնէ: Արդեօք ի՞նչպէս ապագայ ընկերութիւնը կը յաւակնի մարդկային կարողութիւններուն և իմացականութեանց մէկ մասնաւոր և ընդհանուր չափանիշ մը ընդգրկել և լոկ բարոյականի ուժով՝ անոր գործադրութիւնը ապահովել: Կրնա՞յ մարդ մը, ինչքան ալ ընկերասէր ու ազնուահոգի ըլլայ, իր հոգիին խորը իր Եօը չբաղդատել դրացի Եփն հետ և անոր գերազանցութեամբ չհպարտանալ: Իր հոգիին խորը՝ կ'ըսենք՝ որովհետեւ միամտութիւն պիտի ըլլար ենթադրել որ ապագայ ընկերութեան ազնուացած էակները հրապարակաւ պիտի համարձակին ցուցադրել իրենց թերութիւններն ու պղտիկութիւնները:

Արդ՝ ենթադրելով իսկ որ Զոլա յաջողութիւնն ու երջանկութիւնը գիտութենէն սպասած ըլլայ, ան ինքզինքը կը հակասէ՝ ըսելով «յեղափոխութեան տենչէն վառուած ամբօխներն են որ կը դիմեն ճշմարտութեան, արդարութեան և երջանկութեան յաղթանակին. սիրոյ հեղեղը ամէն օր ա՛լ աւելի բարութիւն, հաւասարութիւն և օրէնքներու միջոցով հարստութեան բանաւոր բաշխում մը կը պահանջէ»:

Արգասաւորութեան մէջ աշխատութեան հաւասար բաժանումէն յառաջ գալիք հաւասար վարձքը չէ որ իր հերոսներուն յաղթանակը կ'ապահովէ, այլ առատութեան և ճոխութեան մէջ անոնց գտած վայելքն ու հանգստութիւնը որ փոխանակ զիրենք աւելի մարդասէր ընելու՝ ա՛լ



աւելի կը մղէ ուրիշներու ինչքը... յափշտակելու, և զիրար ջարդելով՝ կողոպտելու:

Ենթադրելով՝ րնդհակառակը՝ որ Զուլա մեքենաները մէկզի թողլով, միայն մարդուն անբնական ու բուռն աշխատանքէն, սէրէն կ'ակնկալէր ընկերական երջանկութիւնը, իր Արգասաւորութիւնը ամբողջական դատապարտութիւնը կ'ըլլայ ընկերութեան և յեղափոխական միջոցներով արդարութիւն, հաւասարութիւն և ազատութիւն իրազօրձելու մտածումին, որովհետեւ անոր պաշտած աշխատանքէն՝ միայն անհատական հարըստութիւն կ'արտադրուի և անոր սիրած ապրելու եռանդովը կը յաւերժանայ զօրաւոր, խելացի և օժտուած յափշտակիչին իրաւունքը՝ տկար աշխատաւորին, վատասերած իմացականութեան և տղէտ մարդկութեան վրայ:

Հանդէպ այս հակասութեանց գործի մը՝ որ արդարութեան համար մղած պայքարին ասոն հրատարակուելու մեղքն ալ կ'աւելցնէր ընկերութեան հասագովանք չսարունակելու յանցանքին, ընկերութեանները ըսին թէ՝ Բեդլմարութիւնը լի սիրային վէպ մըն է և ընտելութեան կենսատու ուժը կը պանծացնէ ան:

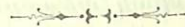
Օ՛հ, եթէ այդպէս ըլլար, անոր հերոսներուն ծնունդը ելեւան պիտի բերէր սիրոյ զաւակներ որ ամենուրեք տկարին ու աղքատին հանդէպ անձնապօհութիւն ցոյց տային իրենց անձին մէջ և ըլլային գութի և բարութեան նոր առաքելներ՝ փոխանակ դառնարու ընչեղ գործարանատէրներ, չահաժող ազարտկապաններ, դոռող ու ամենակող վաճառականներ և յամառ յաղթականներ, որոնք իրար դալով ամենահոգիւ և



ԿԻ ՏԸ ՄՕԲԱՍԱՆ



ամենաուաղմիկ ցեղի մը իտէալը կ'իրադործէին։  
Այդ յաղթողներու ուժին տակ «ամէն կողմէ  
կեանքը սերմ կը ցանէր, կ'ստեղծէր, կը ծնէր, կը  
սնուցանէր. կեանքի յաւերժական աշխատանքին  
համար բոլոր աշխարհի վրայ կը հոսէր կաթի  
յաւիտենական գետը»



Դ.

Զոյայի հետեւորդները Լքեցին նկարագրու-  
թեան այն մասնաւոր եղանակը որով ան ուղած  
էր իր իտէալին, արդարութեան ու ճշմարտու-  
թեան իր ըզճանքին զսհացում տալ և որ սակայն  
պահ մը փոյլփոյսած էր ընկերովարականները։ Այդ  
հետեւորդներէն ոմանք, ինչպէս Մօրասան՝ ար-  
դէն աւելի Զոյայի աշակերտներն էին քան  
Զոյայի հետեւորդ։

Մօրասան իր նորմանտական կեանքի յիշա-  
տակները կ'ապրեցնէր նորավէպի մէջ, հոն՝ ուր  
Զոյա կը նկատէր ամբողջ սերունդներու և ժողո-  
վուրդներու ազմկալից, խառնակ ու բարդ կեանքը  
կենդանացնել ու շարժել։ Մօրասան անշատ տե-  
սարանները, ներքին պղտիկ մանրամասնութիւն-  
ները, գեղջկական պարզ հոգեբանութիւնները կը  
պատմէր, կը վերլուծէր, կ'ողեւորէր նկարուն,  
աշխոյժ, արթուն, արագ աշարժ, հրապուրիչ, հա-  
մեղ, յստակ, պսպղուն ու գրական ոճով մը զոր  
Զոյա չէր ճանչցած իր հսկայ և երկարաշունչ աշ-  
խատութեանց մէջ։



Զօրայի գործը կը նմանէր Տըթայի լայնածաւալ մէկ նկարին, որուն լոյսերը շուքերու տակ կը ժարին, գոյները կը նուաղին, կը տարածուին, իրար կը խառնուին կը կորսուին փութկոտ ու հսկայաքայլ արշաւով մը, փսմ ու անորոշ ճիգի մը մէջ որմէ զանգուածային ամբողջութիւն մը գուրս կը ցցուի։ Մօբասանի գործը վճիտ մանրանկար մըն է ուր միակ տեսարան մը, դէմք մը, ծաղիկ մը ու կեանք մը կ'երեւայ իր լոյսերու ճաճանշափայլ փառքին ու ճոխութեան մէջ զոր քանի մը ստուեր աւելի ցայտուն կ'ընծայեն և որ կեանք տալով իր շրջանակին ու ապրեցնելով առարկաները որ լեզու չունին, դիտողին աչքին կը բանայ գուշակելի գաղտնիքները և ներքին մտերմութիւնները հոն ապրող ու շնչող էակներու կեանքին։

Ուրիշ գրողներ, որոնք նախապէս աւելի մօտէն հետեւողներ եղած էին Զօլայի, հեռացան հետզհետէ. այսպէս՝ Ռօնի, Տըքաւի, Մարկելիթ և Հիւյզմանս՝ պատրուակ բռնելով Զօլայի կարգ մը գործերուն — ինչպէս Հոդի և Թէրէզ Ռաֆէնի վրան-բացութիւնը զոր սակայն չքաշուեցան ետքը գերազանցել — հեռացան. Ռօնի՝ Մարք Պառալէնի և Մարկելիթ՝ Լօռի մէջ մասնաւորապէս ի յայտ եկան իբր բաց գրողներ։

Այս գրողները փոխանցումի շրջան մը կադմեցին Զօլայի բուռն ու անտաշ իրապաշտութեանէն — որու մօտան անցած էր — դէպի Անաթօլ Պրանսի հեգնող իմաստասիրութիւնը որմէ մեծապէս ազդուեցան իրենք ու ֆրանսական ամբողջ ազատ գրականութիւնը։ Այդ փոխանցումը սակայն՝ գրողներու ճաշակէն զատ՝ իր ընկերական

պատճառները ունենալով՝ կը կատարուէր ֆրանսական ժողովուրդին իմացական և բարոյական պահպանողականութեան ձգտումներուն ճնշումին տակ, զոր գրագէտները չէզոքացնելու համար՝ կը դիմէին կծու, դաղտնի և խորունկ երգիծանքի։ Արդարեւ՝ ժողովուրդը իր հոգեբանութեամբ դեռ շատ ուսմանթիք է ու վերջին ծայր շրջահայեաց՝ իր ընկերական թէ անհատական կեանքին վրայ ազդող հաւատալիքներուն մէջ։

Ընկերվարականութիւնը բարիք մը չէ Պրանսայի ժողովուրդին, ինչպէս շատ մը ուրիշ ժողովուրդներու համար, երբ ան՝ լոկ նիւթական կեանքին դէմ մղուած պայքար մը ըլլալէ դադրելով՝ կը դառնայ ժողովուրդին քաղաքական զբաղումը և անոր անսանձ կիրքերը յագեցնելու յարմար պատրուակ մը։ Երկրորդ՝ ընկերվարականութիւնը բարիք մը չէ ժողովուրդին համար, երբ՝ փոխանակ անոր աշխատող դասակարգերը զօրացնելու, կազմակերպելու և բարուրեցնելու — ինչպէս կը պատահի ամերիկեան syndicalisme-ի մէջ — զանոնք իրարմէ կը զատէ, կը տկարացնէ ու ինչպէս տեսանք, անոնց մէջ ատելութիւն կը սերմանէ՝ բռնի միջոցները գործունէութեան իբր միակ, վերջնական և լաւագոյն գործիքները ցոյց տալով միամիտ ժողովուրդին որ դիւրաւ կը խանդավառի և գիտակից դասակարգերուն, որոնք աւելի դիւրին կը զայրանան ու կը յամառին իրենց անխախտելի սեպած իրաւունքներուն մէջ։

Ենթադրելով իսկ որ ընկերվարութիւնը յաջողի ֆրանսական ժողովուրդին ներքին միութիւնը չլուծաբերել, չենք կրնար հասկնալ՝ թէ ի՞նչպէս ան պիտի կրնայ իր նպատակին հասնիլ առանց



ստեղծելու եղբարութիւն մը ֆրանս. ժողովուրդին և օտար ժողովուրդներու մէջ։ Ամենախեղճ ու ազէտ ֆրանսացի անհատին մէջ անգիտակից հայրենասիրութիւն մը կայ որ զինքը այդ եղբայրութիւնը իրագործելէ կ'արդիլէ։

Եղբայրակցութիւնը համակրական պարզ ցոյց մը չըլլալով, այն յարաբերութիւններն ու այցելութիւնները որ ընկերվարականներու միջև միջազգային միութեան մը իրրարտայայտութիւն կը ծառայեն, չեն կրնար ընկերական և քաղաքական տեսակէտով որ և է արժէք ներկայացնել։ Անոնք կ'ըզօսցնեն։ Անոնք պարզ ռեֆրաններ են որ կ'ըլլան ընկերվարականութեան համար, չրսնք ընկերվարական անունին տակ ծածկուած անհատական ձեռնարկներու համար։

Այս տողերը գրողը շատ մտերմօրէն կը ճանչնայ միջազգայնական, հակադիմադրական ընկերվարական մը որ ցեղային galanterie հայրենիքը ուրանալու չափ յառաջ ելած էր։ Երբ խօսքերէն գործի հարկ եղաւ անցնիլ, երբ իրեն առաջարկուեցաւ երթալ հաստատուիլ այլուր, օտար աշխարհ ու ճոխութեան մէջ ապրիլ, մարդը սկսաւ տղու պէս լալ։ Այո՛, բնազդը աւելի զօրաւոր էր քան դեղեցիկ քարոզները, ամուլ յանդգնութիւնները. մարդուկը լացաւ ու մնաց իր տանիքին տակ՝ մերձեւիւմ ելմանիկ դիւքեր որ իրեն կը մատուցուէին ու զնաց վայելելու փրանսայի ձորերն ու հովիտները որոնք իր տիրութիւնը վարատելով՝ հռաւիժը կը վառէին զինք չըլտապատու առարկաներու խօսուն մտերմութեանը մէջ։ Ահա՛ ինչ որ կը կոչենք անգիտակից հայրենասիրութիւն։ Ու եթէ ժողովուրդին այս պահ-

պանդական կողմացումը, բնազդական նախասիրութիւնը՝ օտար շփումներէ խոյս տալուն, տարամերժ տրամադրութիւնը ինքնիրմով բաւականանալու՝ առհասարակ կ'արտայայտուին ընկերային և ընտանեկան ամէն վիճակի պատկանող կեանքերու մէջ, չափով մը մեղմացած ֆրանսական հիւրասէր ոգիի հմայքովը. անոնք մասնաւոր թափով մը դուրս կուգան իւրաքանչիւր անհատի առեւտրական կեանքին մէջ, ճիշդ այն կեանքին՝ զոր ընկերվարականութիւնը կ'ուզէ հաշտեցնել ու միացնել օտարին հետ։

Ինչպէս ուրեմն, ժողովուրդի հոգին կատարելապէս ճանչնալով գրագէտները որ զայն բացատրելու, մեկնելու և պատկերացած ներկայացնելու պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէին, պիտի յանդգնէր այդ հոգին խեղաթիւրել՝ ընկերվարական կարգ մը գործիչներու խաղը դիւրացնելու համար։

Սէնսիֆալիզմի բռնապետութեան և ընկերվարականներու բռնած ատելավառ ընթացքին համար է որ, այսօր փրանսայի մէջ ընկերվարութիւնը չի յաջողիլ ըլլալ մարդասիրական ու այլասիրական զգացումներու ախոյեանը, հակառակ իր յաւակնութեանց և հակառակ սոփեստներու հանած աղմուկին։ Ու Սէնսիֆալիզմը կը դառնայ արտադրութեան ուժ մը ըլլալէ աւելի՝ ապստամբական շարժում մը, որ շատ հեղ կը խանգարէ և կը վիժեցնէ բարի կամեցողութեամբ տողորուած անհատներու առաջադրած ընկերային բարենորոգումները և բարեխառութիւնները։

Ինչ որ նորէն կը կատարուի գործաւորներու բարւոք կենցաղավարութեան ինպատո՛ անհատ



անձերու ձեռներէցութեամբն է որ կը կատարուի ինչպէս Թրանսալի մէջ, անանկ ալ այլուր: Եւ այս անհատական ձեռներէցութիւններու մէջ Վիքթոր Մարկուիթի, Ռօնիի, Օքթավ Միուպոյի, Անաթոլ Թրանսի պէս գրագէտներու ազդեցութիւնը — որ նորէն կրկնենք՝ զուրկ է քաղաքական երանգէ — է՛ն օգտակարը, է՛ն տեւականը և արգասաբերը կը դառնայ:

\*  
\* \* \*

Օքթավ Միուպօ ֆրանսական թատրոնին է՛ն կենսալի, է՛ն գթառատ, մարդասէր, ցայտուն և մնայուն փառքերէն մէկն է: Ո՞վ չի յիշեր իր Les affaires sont les affaires որուն մէջ պարզ չտես մը՝ շահախնդրութիւնը յառաջ կը տանի անբարոյական և ոճրագործ գտնուելու աստիճան՝ հանդէպ իր աղիքներէն ելած զաւկներուն: Մեծութեան և ցուցադրութեան տենջին մէջ ան կ'ուրանայ հաւատարիմ աշխատանքը իր մարդոց և փողոց կը լեցնէ անոնց ծոցուոր կնիկները: Եւ երբ բաղդին մէկ խաղովը իր ստորին հաշիւները վեր ի վայր կը շրջին, երբ՝ ապստամբ ու ազնիւ մնացած աղջիկը երեսին կը դարնէ իր ամբողջ շնական լրբութիւնը ու կը հեռանայ այդ անխժեալ օճախէն, երբ՝ իր հաշիւներուն իբր կենդանի ռեֆրաճ մառայող մէկ հատիկ զաւակին յանկարծական մահը ի դերեւ կը հանէ իր ակնկալութիւնները, այն պահուն իսկ՝ երբ զինք վրայ վրայի հասնող դժբաղդութեանց տակ ընկճուած և փճացած կը կարծեն, ինք ահա՛ հանդէս կուգայ՝ զինքը խաբել փորձող երկու մարդերու երեսն ի վեր պոռալու



ՕԲԹԱՎ ՄԻՒՊՕ



«դուք աւագակներ էք, դուք յոյս դրեք իմ տկարութեանս և վիշտիս վրայ, հոս եկէ՛ք, գրեցէ՛ք՝ Իզիտոր Լըշա բացարձակապէս իրեն կը վերապահէ տնտեսական տնօրինութիւնը և նոյն գործին՝ վաճառականական վարչութիւնը...»

Ծառան. — Պարոն, զաւկիդ մարմինը կը բերեն, տիկինը մարած է... իր երկայնքին ինկած է սալոնին մէջ...

Իզիտոր. — Եկա՛յ, եկա՛յ... գրեցէ՛ք... ստորագրեցէ՛ք... տուէ՛ք:

Իզիտոր Լըշա ուրուր մըն է որ իր յաղթական սլացքովը կը սլանայ մթնոլորտին մէջէն և իր կլափող կտուցը կը զարնէ տկարին գլխուն, այն պահուն իսկ երբ զոհը իրեն չը սպասեր. ան իր արիւնաթաթաւ մագիլները կը խօթէ զոհերու թարմ ու փափուկ միտին մէջ: Ան բացասական նկարագիր մըն է որ իր հսկայ հասակը կը տնկէ այս իրապաշտ ու դաժան տողերուն մէջ ուր անկարելի է չը զգալ Միռայոյի գթառատ սիրտը, լուսաւոր խղճմտանքը զոր երգիծանքը ա՛յլ աւելի կը սրէ ու ազնիւ իմացականութիւնը՝ որ չի կրնար ճշմարտութիւնը խեղաթիւրել և անկեղծութիւնը քողարկել: Այդ տողերուն մէջ չկայ սակայն որ և է հետք ընկերվարական ձգտումի. անոր գրականութիւնը վսեմաշունչ ու սրտաբուլի է, առանց ձգտումնաւոր ըլլալու:

Նոյն տրամագրութիւնները կը գտնենք աւելի ետքը իր Օճախին մէջ, ուր ազնուական մարդը իր ներքին ու ընտանեկան թշուառութիւնները, անբարոյութիւնները, պղտիկութիւնները, խարդախութիւնները կը ջանայ ծածկել հրապարակաւ ըրած բարեգործութիւններովը:



Արքայ ժողովի մէջ Միւսոս կը պարզէ հոգին կղերականի մը որուն ջրագրի խառնուածքը կը մրոստանայ կրօնական ծէսերուն, ձեւակերպութիւններուն և խոստովեանց հանդէպ ու արխներ կը հօսի գէպի կիներ, հաճոյքը, արական ըզձանքը, որու գերին եղած է ան, որմէ չի կրնար պրծիլ մաքրուիլ, փրկուիլ և ահա՛ յանկարծ կը նշմարէ թէ սխալ ճամբայ ինկած է, թէ իրեն հարկաւոր է կեանք, ազատութիւն, հեշտանք, արեւ, անկեղծութիւն և ո՛չ թէ խորհրդաւոր շուքերը վանքերու որոնց տակ շատ մը երիտասարդ հոգիներ կը տառապին, կը հեծեն, կը հսկեն իրենց յամառ ու դանդաղ մահուան, կ'ողբան և անգառնալիօրէն կը յուսահատին:

Ու կղերականը մէկդի կը նետէ իր վերարկուն. ագռաւը կը փոխարկուի ճնճղուկի. ան կը միամիտ ըլլալէ որ հողը չմշակելու համար, հայրենիքին իբր զինուոր չծառայելու համար վանք ապաստանող երիտասարդները իրենց ազատութիւնը գտնեն կեանքի հրապոյրներուն, դուրսի գեղեցկութիւններուն և արգասաբեր աշխատանքի մէջ, փոխանակ գէշ միջավայրերու, տգէտ ծնողքներու և իրենց առնական պարտականութենէն փոքրողի ու վատասիրտ խոստովումներ ու ազգեցութեան տակ միանգամ ընդմիշտ ուժանալու և ջղագար ջերմեռանդութեան մը մէջ կասեցնելու իրենց եռանդուն երեւակայութիւններուն թռիչք, խրդգելու իրենց սրտերուն աւիւնը և չափաւորելու կորովին կենսականութիւնը:

Միւսոսի վրայ խօսելով կարելի չէ մոռնալ անոր անմահ պատմութիւնը Մուրացկան ժանկընկի որ կառքի մը դուռը բացած ըլլալով

«երկու սու, երկու կեղծ սու» կ'ընդունի թատրոնի մը դրան առջեւ: Եւ իր ամուլ աշխատանքէն վերադարձին կը յուսայ հանդիպիլ գինովի մը կամ փողոցներու խեղճ աղջկան մը որ գէթ սիրտ ունենալով իրեն պիտի երկնցնէին «երկու սու, երկու հարազատ սու որով կարելի ըլլար հաց գնել հետեւեալ օրը»: Ժան կընիյ, սակայն, աւելի անբաղդ կ'ըլլայ, որովհետեւ կը գտնէ գանձով լեցուն քսակ մը, զոր ստիպուած էր ոստիկանատուն յանձնել:

— «Ահա՛, պարոն ոստիկանապետ, ես երկու սու (տասը փարանոց) միայն կը փնտռէի ու կը գտնեմ տասը հազար ֆրանք. ի՞նչ խղճալի վիճակ»:

Ժան կընիյ հերոս մըն է, բայց անտուն թափառաշրջիկ մըն է նոյն ատեն, և օրէնքը կը ստիպէ մարդիկը տուն մը ունենալ. «օրէնքն ու թըշուառութիւնը, կ'ըսէ մուրացկանը, տարբեր բաներ են: Ամէն տեղէ կը վռնտեն զիս, և երբ ձեռքս կը կարկառեմ՝ ինձի երկու կեղծ սու կուտան»:

Օրէնքը խիստ է և չի յուզուիր. Ժան կընիյ հարկադրուած է իբր թափառաշրջիկ բանտ երթալ. «իբրա՛ն որ բաղդ չունեցայ ես... այսօր... սա տարօրինակ պարտաւորութիւնները... ի՞նչ արգահատանք»:

Պէտք է կարգաւ Միւսոսն՝ ճաշակելու համար այն դիւթանքն ու հրապոյրը որուն մասին անհնար է ամենաչնչին գաղափարը տալ: Անոր գործերուն մէջ կայ կճող խայթ մը, որուն կսկիծը ինչքան դառն՝ նոյնքան մեղմ է, տեսակ մը անսահմանելի մեղմութեամբ որ մասններդ կը գգուէ:



երակներդ կ'ուռեցնէ աշխիւ բաբախումներով օ  
կայ նաեւ լացնող, հեւացնող գութ մը որ կը հոսի  
դէպի ընկերութեան բեկորները, բազդին անժա-  
ռանգ թողա՞ հէգ արարածները, գութ մը որ  
այսքան լայնօրէն և մարդասիրական պոռթկումով  
մը չի ժայթքիր Զօլայի խիստ կարծր գրիչէն ու  
Անաթոլ Ֆրանսի չափազանց գիտնական ու նուրբ  
հեղինակներէն ։

Անոնց մէջ կան նաեւ բացասական դէմքեր ,  
որ իրենց ծայրայեղ իրականութեամբ, չարու-  
թեամբ և քողածածուկ մոլութիւններով կ'ապ-  
շեցնեն, կը գրգռեն, կը զայրացնեն. կան՝ դրա-  
կան տիպարներ որ իրենց խոնարհութեամբն ու  
առաքինութիւններով կը հրապուրեն, կը դաստիա-  
րակեն, իրենց լռութեամբ կ'ապտակեն կեղծիքը,  
օրէնքին արդարութիւնը որ հարուստին ու զօ-  
րաւորին արդարութիւնն է դարձած, և լիբր բռն-  
նութիւնը. անոնք բաց իմացականութիւններու  
մէջ կը մշակեն յարդանք՝ դէպի մարդկային ար-  
ժանապատուութիւնը և խանդաղատանք՝ մարդ-  
կային բազդադուրկ մերկութեան ։

Վերջացնելէ առաջ այս անկատար ուրուս-  
գիծը Միուպոյի՝ հարկ է աւելցնել թէ ան ինչքան  
որ ալ քաղաքական պայքարներու չէ մասնակցած  
և ընկերավարութիւն չէ քարոզած, իր ձգտումնե-  
րով աւելի յարած կը մնայ թշուառ մարդկու-  
թեան՝ շատ աւելի մնայուն ու յարատեւ անփո-  
փոխելիութեամբ մը՝ քան ինչ որ եղած է Զօլայ  
և ինչ որ է Անաթոլ Ֆրանս, հակառակ իբր ըն-  
կերվարական տրիբունատեն առեն իր ցոյց տուած  
ասպետական նախանձախնդրութեան ։

Եւ արդէն, կարելի չէ գրողներու անհատա-

կան համակրութիւններէն ու հակակրութիւններէն  
հետեւութիւններ հանել. Միուպօ մը խառնուած-  
քով ու ձգտումով՝ Պուրժէներու հակառակորդ և  
Զօլաներու ջատագով հանդիսացած ըլլալով՝ ըն-  
կերվարական գրող եղած չըլլար. կը սպասուէր որ  
Ֆրանսական ընկերվարութիւնը բաւական հպարտ  
ու անկախ զգար ինքզինքը՝ ուրիշներու փառքով  
իր հմայքը պճնելու ծիծաղելիութեան չի վերած-  
ուելու համար ։

\* \*

Երկրորդ ու ամենամեծ գրագէտը որ Զօ-  
լայի և Միուպոյի ընկերային ձգտումներուն մէջ  
այլ լիովին տարբեր գրականութեամբ մը ներ-  
կայանալով՝ ընկերվարութեան նպաստաւոր կեր-  
պով կը յայտնուի, Անաթոլ Ֆրանսն է ։

Ինչ որ Անաթոլ Ֆրանսի գրականութեան մէջ  
կը տիրէ՝ ճշմարտութեան անհուն և հսկայական  
շանքէն աւելի բան մըն է, ճշմարտութիւնը՝  
կեանքի մէջ, ամէն գնով, հակառակ բոլոր ար-  
գելքներուն որ նախապաշարումներու, կրօնական  
հաւատալիքի ձեւին տակ եկած են զայն խափա-  
նել, իսկ ընկերվարութիւնը՝ ապագայ երազներու  
համար, որպէս զի փիլիսոփայութեան անվերջ  
խնդիրներուն ու վէճերուն մէջ անորոշ ձգուած  
իմացականութիւնը անով իր ընկերային բարոյա-  
կանը ունենալով՝ կարող ըլլայ փայլալիկ յեղա-  
փոխական խառնուածքներու արդարութեան և  
ճշմարտութեան պատրանքները ։

Ահա այն գլխաւոր և մեծ մտահոգութիւն-  
ները, որոնց մէջ Անաթոլ Ֆրանս կառուցած է իր  
հսկայ գրական շէնքը ։



Մէկդի թողլով Կասսկերգական պատմութեան, Le Crime de Sylvestre Bonnardի, Գրական Կեանքի, Թայիսի պէս բազմաթիւ, այլազան, հեգնող, լուրջ ու ծիծաղաշարժ, հրահանգիչ ու երեւակայոտ, պարզ ու անհունօրէն հմտալից հատորներու զուտ գրական, իմաստասիրական, պատմական ու հոգեբանական շարքը, եթէ նկատի առնենք բոլոր այն գիրքերը զորս գրականութեան այս վարպետը շինած է, Mons. Bergeret à Paris էն սկսեալ մինչեւ իր սիրուն, զմայլելի պզտիկ պատմութիւնները, որոնց սէջ չի մոռնար իր գաղափարները զետեղել, որոշակի տեսնենք պիտի թէ բաց ի Սպիտակ Քարին վրայ գիրքէն, միւսներուն մէջ տիրող քաղաքական քարոզութիւնը՝ անկեղծ, խելացի, ճշմարիտ, լայնասիրտ ու լայնամիտ, ազատասփոփ հանրապետականի մը համոզումներուն քարոզութիւնն է՝ ճշմարտութեան վերջական յաղթանակին նուիրուած :

Ի՞նչ բաներ կ'արգիլեն այդ յաղթանակը . Անաթոլ Թրանս մատնանիչ կ'ընէ զանոնք իր գիրքերուն մէջ . Նախ՝ կրօնական նախապաշարումները ու զանոնք մշակող կղերական կամ աշխարհական սուտ և իմաստակ դաստիարակները, բոլոր տիրացուները որ եկեղեցին շահագործելով, ճշմարտութիւնը ծածկող բանաձեւներու զանգուած մը դարձուցած են կրօնքը, երկրորդ՝ յետագիմականները, զորս ո՛չ մէկ բարեփոխում, ոչ մէկ յեղափոխութիւն, գաղափարի և սովորոյթներու ոչ մէջ հիմնական յեղաշրջում կրնայ տեղերնուն խախտել, և որոնք՝ ըլլայ դպրոցներու, ըլլայ հանրային կեանքի յարաբերութիւններուն մէջ, մտքին զարգացումը նախնական և ծթուած միջակու-



ԱՆԱԹՈՒ ԹՐԱՆՍ



թեան մը մէջ պահելով՝ կ'ուզեն երիտասարդութիւնը հեռացնել ճշմարիտ առաքինութիւններէն — ազատամտութենէն, զարգացման յարատեւ ճիգէն, Խորոյ կարգ ու սարքերու և հինցած օրէնքներու դէմ՝ ապստամբութիւն ու քամահրանք ցոյց տալէ, յեղափոխութեան պայծառ ու վստահ հաւատքը:

Mons. Bergeret à Parisի մէջ, Անաթոլ Պրանսաւելի մասնաւորելով իր մտածումը, հանրապետականութիւնը կը պաշտպանէ իբր քաղաքական լաւագոյն դրութիւնը պաշտպանելով հանդերձ բոլոր այն մարդասիրական վեհանձն զգացումները որոնցմով տոգորուած՝ ինքն ալ նետուեցաւ Տրէյֆիւսի դատին մէջ:

Ինչ որ կը բղխի ուրեմն այդ շրջանէն առաջ ու ետքը արտադրուած գրականութենէն, սա որոշ համոզումն է թէ՛ ընկերվարական ձգտում ունեցող գրագէտներու կամ իմաստասէրներու մտաւորական շարժումին միակ նպատակն ըլլալու է՝ քանդել նախապաշարումները և սխալ վարդապետութիւնները, ինչ ձեւի տակ որ ներկայանան և մարդկային կեանքը գերի չդարձնել կրօնական և ազգային շահերու հմայքովը սքողուած յետադիմական նեղմիտ կամ սահմանափակ բանաձեւներու: Այս համոզումը Ժողովուրդին մէջ տարածելու նպատակով՝ Անաթոլ Պրանսի ստեղծած գործը այնքան հսկայ եղած է որ հոս անկարելի է զայն վերլուծել: Հանճարը որ այդ գործը յօրինած է, յայտնուած է իբր խայթող թափանցող, իր պարտականութեան գիտակից հանճար մը, որուն անձնականութիւնը, որուն զգացումները, մտածումները, որուն ամբողջ ետքը



շատ հեղ կը կորսուին, կը զոհուին գործին մէջ, որպէս զի անոնց զոհարելութենէն ծնի մերկ ճշմարտութիւնը:

Ինչպէս Շէյքսպիր իր անճնական նկարագիրը կը փճացնէր, իր ստեղծած նկարագիրները իրենց անաղարտութեանը, բարդութեանն ու բնակութեանը մէջ աւելի հղորակէս ապրեցնելու համար, նոյնպէս Անաթոլ Պրանս իր մտածումներն ու յայտերը կը փճացնէ կ'անէացնէ՝ կեանքին ճշմարտութիւնները և ընկերային վարիչ սկզբունքները իրենց հարազատ պարզութեանը մէջ աւելի ազդեւորէն ցոյց տալու համար:

Ժողովուրդներու հանդէպ տածած իր անխարդախ համակրութիւնը արտայայտելու համար, Անաթոլ Պրանս ընկերվարականներու օժանդակութեան պէտքը չէ զգացած բնաւ:

Արդարեւ, եթէ ընկերվարական պետերը կը պարծենան անով, չէ թէ անոր համար է որ զայն իրենց գաւանանքին յարեցուցած կը կարծեն, այլ որովհետեւ անոր մտքի և սրտի անկախութեան և ազնուացման համար մղած պայքարին մէջ իրենց քաղաքական վարդապետութեան արդարացում մը կ'ուզեն գտնել:

Անաթոլ Պրանսի գործերուն գրական քննադատութիւնը ընել մեր կարողութենէն վեր է. մենք ի վիճակի չենք զայն ըմբռնելու իր ամբողջութեանը մէջ: Ոչ իսկ որ և է քննադատ՝ Հայ թէ օտար՝ կրնայ որոշ կերպով զանազանել անոր ընկերվարական մտածման յստակ երանդը՝ անհամար հեղնութիւններուն, երգիծանքին ու խայթերուն մէջ որոնց տպաւորութիւնը տարտամ կը մնայ:

Ամէն պարագայի տակ, Սպիտակ Քարին վրայ գիրքին համար, կրնանք առանց սխալելու յայտարարել թէ գրագէտը յայտնապէս փորձած է ապագայ կեանքի ուրուագիծ մը, որուն գլխաւոր լոյսերն ու ստուերները հոս պիտի նկարենք:

Անաթոլ Պրանս իրաւամբ կը հաւտայ թէ ընկերային բոլոր մեծ փոփոխութիւնները՝ յեղափոխութեանց շնորհիւ իրենց նուիրագործումը կը գտնեն միայն այն ատեն երբ ժողովուրդային զանգուածը իր ներկայ կեանքին օտրկութեան դէմ ապստամբելով՝ պատրաստ գտնուի այդ յեղաշրջումները պահանջելու և ընդգրկելու:

Հռոմ քրիստոնէութիւնը ընդունեց որովհետեւ այս կրօնքը ընդարձակ ու յոգնած քաղաքին անստիճման թշուառութեան երեւցաւ իբր երջանկութեան նոր յոյս մը և վրէժխնդիր արդարութեան ցոլք մը, և եթէ Պօղոս Առաքեալ կարենար խօսիլ Կալիոնի հետ, վստահաբար ան պիտի նշմարէր իմաստասէրին անհամբեր վնասուածքը նոր կեանքի մը որ յանձին Պօղոսի իր առջեւէն կ'անցնէր առանց յայտնուելու. անի՛ արեւն էր որուն կայտառ շողերուն տաքութեան տակ Կալիոնի սառած հոգին պիտի տաքնար, եթէ իր Հռոմայեցիի հպարտութիւնը ցուրտ պատեանի մը մէջ պարուրած չըլլար զայն:

Ինչպէս քրիստոնէութիւնը այն ատեն, անանկ ալ ընկերվարականութիւնը, կը հետեւցնէ Անաթոլ Պրանս, հիմա ժողովուրդներուն կ'երեւի նոյն յոյսերով, լոյսերով և երանութիւններով լեցուն ապագան, նուիրական դրախտը: Այո՛, ընկերվարականութիւնը — չխարենք ինքզինքնիս — կ'արտայայտուի իբր խորհրդաւոր ուժ մը որ կը քալէ



կը յառաջանայ ծանրաքայլ այլ վստահօրէն, ուժ մը առ ի կորովով, լեցուն նաև՝ հակասութիւններով: Ան կ'ընդունուի ժողովուրդներէն որովհետեւ աղքատին բարեկեցիկ կեանք և անօթիին հաց կը խոստանայ, և սակայն՝ չի համապատասխաներ մարդկային տրամադրութեանց այնքան՝ ինչքան քրիստոնէութիւնը:

Ու հոս՝ կարելի չէ հետեւիլ Ֆրանսիո՝ եթէ քրիստոնէութիւնը ընդունուեցաւ մարդոցմէ, ո՛չ միայն անոնց թշուառութեան շնորհիւ էր, այլ անոր համար որ ան՝ մարդուն բնութեան համեմատաբար տարբեր պարունակելով կ'ստեղծէր զգացումներու ինամութիւն մը, կը հիմնուէր սիրոյ և տառապանքի վրայ և խոնարհ համակերպումի վրայ: Ապագայ ընկերութիւնը, փոխանակ սէրէն ծնելու, պիտի ծնի բռնի ուժէն: Տարբերութիւնը հոս է ահա՝ Որք՝ երկուքէն՝ սէր թէ բռնութիւն՝ մեր էութեան մէջ զօրաւոր տեղը կը բռնեն. ո՞վ զիտէ՞ս Կարելի է սակայն խնդիրը լուծել զանոնք իրարու հաշտեցնելով: Սէր և բռնութիւն այնքան իրարու հակառակ չէն ինչքան կը թուին առաջին ակնարկով, բայց վերջապէս անոնք բաւական օտար են մէկըմէկու՝ եթէ ոչ մարդկային հոգիին մէջ, գէթ կեանքի դործունէութեան իբր աղբակներ զորս կարելի է իրարու մօտեցնել ըսելով — սէր՝ բռնութեան մէջ:

Ապագայ ընկերութիւնը բռնութենէն ծնելով՝ սիրոյ վրայ պիտի հիմնէ իր գոյութիւնը, ըստ ընկերվարական առաքեալներու: Պիտի գոհացնէ՞ ան մարդը: Ո՛չ, որովհետեւ մենք գիտենք որ սէրը՝ բռնութեան մէջ կրնայ ատելութիւն դառնալ, սէր-ատելութիւն՝ ուրկէ ծնած

ընկերութիւնը՝ կիրքերով առ ի՝ չի կրնար յեղաշրջում մը ըլլալ, և որուն գրգռած յեղափոխութիւնը անկարելի է որ կեանքը անճանաչելի ընծայելու չափ այլակերպէ և մարդկային բնութիւնը կատարելութեան հասցնէ: Այդ յեղափոխութիւնը կրնայ բարեփոխել, ինչպէս ըրած է քրիստոնէութիւնը որ սակայն չատ աւելի նուաղ հակասութիւններով ներկայացած է մարդկութեան ան կրնայ բարելաւել՝ մինչև այն ատեն որ այդ ընկերական բարենորոգումներն ալ ծթւելով՝ չի գոհացնեն դժգոհ մարդկութիւնը, հուր չի նետեն պարտասած նայուածքներու մէջ:

Եւ այդ պարագային, ընկերվարականութիւնն ալ բոլոր կրօնքներուն և ընկերական ձեւերուն պէս դատապարտուած կ'ըլլայ անհետանալու և տեղի տալու նոր յեղափոխութիւններէ ժայթքող նոր դրութիւններու, հպատակելով իր կարգին բարեշրջումներու անխախտելի օրէնքին:

Այս ձախող հետեւանքէն խուսափելու համար, Ունաթոլ Ֆրանս իր երազած ընկերութիւնը բնաւ չի հիմներ սակայն, սիրոյ վրայ: Անոր յաղթական ծնունդը՝ ո՛չ թէ իմաստուն քարոզներու, մարդկային բարութեան, ազատութեան, եղբայրսիրութեան և ընկերվարական դադափարին վսեմութեան կամ ճշմարտութեան ազդեցութեամբը պիտի յղացուի, այլ՝ մեքենաներու արգանդին մէջ:

Այս ենթադրութիւնը մեղի կը թելադրուի անցեալի փորձառութենէն:

«Բանի որ, կ'ըսէ Նիքօլ Լանժելիէ, մարդկային ընկերութեանց անցեալը մեղի ծանօթ է մասամբ, ապագան անոր հետեւանքը պիտի ըլլայ»



Անկարելի չէ, գիտելով կարգ մը ընկերական երեւոյթներ այն պայմաններուն ներքեւ ուր արտայայտուած են, որոշել այն պարագաները որոնց մէջ անոնք կրկին պիտի արտայայտուին: Երբ այսպէս՝ անցեալն ու ներկան քննենք մարդկային ճարտարարուեստի շատ մը կէտերուն վրայ, կրնանք ստուգութիւններ չունենալով՝ հաւանականութեանց վրայ որոշել թէ օր մը ընկերվարութիւնը պիտի իրականանայ, ոչ թէ անոր համար որ արդար գրութիւն մըն է ան — քանի որ բնաւ պատճառ մը չունինք արդարութեան յազմանակին հաւատալու — այլ որովհետեւ՝ ան պիտի ըլլայ ներկայ կացութեան անհրաժեշտ շարունակութիւնը և զբաւառիրական բարեշրջման ճակատագրական հետեւանքը:»

Ու նիքօյ Լանժելիէ կը յարէ. «Ներկայ ազգայնականութիւնը միայն շփոթ բաղձանք մըն է իմացականութեանց և կամեցողութիւններու ընդարձակ միութեան մը: Երազը աւելի մեծ Անգլիոյ մը, աւելի մեծ Ամերիկայի մը — ինչ որ ալ ըսուի — կ'առաջնորդէ աւելի մեծ մարդկութեան մը և ցեղերու աւելի մեծ ընկերակցութեան մը:»

Եթէ ազգերու առանձին ընդարձակութեան տրամադրութիւնները այլասիրական զգացումներու մէկ նշոյն իսկ պարունակէին, Անաթոլ Պրանս իրաւունք պիտի ունենար այդ ենթադրութիւնը ընելու աղնուօրէն: Եթէ ուղղակի ներշնչուած չէ, Գիյօի իմաստասիրութենէն, Անաթոլ Պրանս գտնէ անոր պէս կը հաւտայ որ՝ թէ՛ անհատին և թէ՛ ազգային գոյութեան ճշմարիտ ընդարձակումը այլասիրական զգացումներ կը պարունակէ, թէ՛ կեանքը՝ ուրիշներու վրայ տիրելու ձգտում մը

չէ, այլ բաղձանքը՝ ուրիշներու գործակցելու, ամենուն միանալու և ամենը սիրելու. թէ՛ իրարու դէմ կռիւն ու յարձակումը կռուողը զօրացնելէ աւելի՝ զայն կը տկարացնէ, անոր կենսական ուժը կը պակսեցնէ: Ամէնէն ընդարձակ ու խիտ կեանքը, կ'ըսէ Օկիւսթ Գոնթ, ուրիշներու միջև ուրիշներու համար ապրուած կեանքն է: Իսկ Պրատին կ'ըսէր՝ ամենալաւ հոգին ամենազօրաւորը և կանոնաւորն է:

Սակայն՝ ինքզինքը ուրիշին նուիրելու այս ձգտումին հետ մարդուն մէջ կայ նաև ինքզինքին նուիրուելու ձգտումը: Անաթոլ Պրանս ինքն իսկ ըսած է. «Ժողովուրդ մը միայն իր գոյութեան զգացումը պահելով կրնայ ապրիլ:»

Մարդուն առաջին շարժումը իրեն ետը զօրացնել է, իսկ երկրորդը սյգ զօրութենէն մաս մը հանել ուրիշին: Ասի կ'ենթադրէ որ՝ որպէս զի անհատի մը հոգին ուրիշին յարի ու անոր սէրը իր ընկերին համար ապրի, անոր ետը զեզուն և ուժով ըլլալու է և արտագրելու աւելորդ կորով մը՝ աւելորդ բարիք գործելու համար:

Միայն զօրաւոր ժողովուրդներն են, կ'ըսէ Նորէն Անաթոլ Պրանս, որ աշխարհի հարստութեան և ներդաշնակութեան կը սատարեն: Տկարը իր տկարութենէն չի նար բաժին հանել, բայց զօրաւորը կրնայ օգնել իր նմանին: Նաբոլէոն բռնապետ մըն էր որ իր իշխանութիւնը աւելցուց՝ բայց անգամ մը իր զօրութեան զազաթնակէտին հասած, ան չմոռցաւ իր սէրերը տեղալ իր համակրութիւնները վատնել չորս գին: Այդ ուժէն է որ կը ծնի արդէն բարոյականը որ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ մեր եսին դէպի լաւա-



գոյնը ընդարձակում մը, անոր ջանքը՝ իր պղտիկ սահմանէն աւելի կատարեալ ու ազնիւ բարձրութեան մը հասնելու:

Առանց զօրաւոր անհատականութեան, կարելի չէ ուրեմն երեւակայել զօրաւոր սլաքսիրութիւն: Ասոր համար է որ մեծագոյն Անգլիոյ մը փափաքը՝ Անգլիոյ տիեզերական մարդկութեան մէջ լուծուելովը չէ որ պիտի իրականանայ, այլ անոր զօրութենէն ու կենսականութենէն բխած աւելորդ ուժէն, որ Անգլիոյ ինքնուրոյն եսը, տոհմային նկարագիրը ապահովելէ և ամրացնելէ ետք միայն՝ պիտի երթայ աւելցնել մարդկութեան ուժն ու կենսականութիւնը:

Մենք տեսանք թէ ինչպէս անհնար է անհատ վաճառական ազգ մը համերաշխ յարաբերութեան մէջ դնել — անշահախնդրութեամբ անտարակոյս — ուրիշ ժողովուրդի մը հետ: Ու եթէ սյդ ձուլումը կարելի ըլլայ դիտական աշխարհի, իմաստասիրական և մարդասիրական գաղափարներու լո՛կ տեսականին մէջ, ան՝ նմանապէս անիրականալի պիտի մնայ քաղաքական կեանքի համար: Որովհետեւ, ինչ որ ալ ըսուի, պարզ է որ ապրող արարած մը և ազգ մը իրենց սահմանին մէջ աճելու և մեծնալու կը նկրտին ու զօրանալով կը ջանան տիրել տիրելիքի:

Եւ սյդ տիրապետութիւնը զոր մենք շատ բնական կը գտնենք նիւթին վրայ, բնութեան մէջ, մեքենական ուժի, ելեկտրականութեան վրայ — ո՛չ թէ լոկ անուանական՝ այլ տարրերու բաժանմամբ, բաղադրութեանց և քիմիական փոփոխութիւններովը նիւթի գաղտնիքներուն խորունկը թափանցող տիրապետութեամբ — լո՛ւնչպէս կրնայ

անբնական սեպուիլ մեր ընկերային կեանքին մէջ, որ նիւթականին հետ այնքան սերտօրէն կապուած է, և բարոյական կեանքին մէջ՝ որ կը ձգտի ուրիշներու միանալէ առաջ բոլոր առաքինութիւնները իր վրայ միացնելով՝ իր անհատական գերազանցութիւնը հռչակել:

Աւելին կայ: Բարոյական սահմանի մէջ կարելի չէ միացման անունով խօսիլ Հոգին չի միանար — բայց միայն բանաստեղծական բացատրութեամբ — այլ կը յորդի, կը զեղու գէպի խոնարհը, տկարը, գէպի սիրուած էակը. նաեւ ան կը սլանայ գէպի վեր, իր մեծութիւնն ու գերազանցութիւնը կատարեալ ընելու համար, եսը կը յաւակնի ինքզինքը գերազանցել, իր մարդկութենէն վեր, գերմարդկային մարդկութեան մը հասնիլ, ինչքան ալ ոմանք անհնար դատած ըլլան այդ սլացքը Մօնթէնեի հետ գոչելով. «դատակը բռնուցքէն աւելի մեծ ցոյց տալ և մեր սրունքներուն չափէն աւելի լայն ոտք նետել անկարելի և ճիւղալային բան մըն է, մարդ չի կրնար իր ետէն և մարդկութենէն աւելի վեր բարձրանալ»:

Աս դատողութիւնը սխալ չէ: Մարդ կարող է իր տկար, թերի, բնազդական մարդկութենէն դուրս ելլելով գիմել՝ գերազանց ու առաքինի մարդկութեան մը կատարելութեան և անոր մօտենալ շնորհիւ այն ուժին զոր Պերկսըն՝ «կենսական խոյանք» կ'անուանէ և նիցչէ՝ «կորովի ճոխութիւն»:

Այդ յորդող կենսականութեամբ կը հաշտուին արդէն մարդուն մէջ՝ զօրաւոր անհատականութիւնը և անշահախնդիր ալլասիրութիւնը. անով ստեղծուած է փիլիսոփայութեան մէջ միջին եզր



մը որ ըմբռնելի կ'ընծայէ զաղափարը բռնապետի մը որ իր հոգիին խորը — գէթ իրեններուն համար — կը մնայ էն սիրալիր ու այլասէր հոգին։ Սակայն այդ կենսական ուժը մեր անձնականութենէն և զօրութենէն բղխելով՝ փոխանակ առաքինութեան փոխարկուելու, եթէ ուզենք կը դառնայ՝ բռնակալութեան ձգտում մը։ Իրերը չեն որ մեզ կ'առաջնորդեն ու մեզ կ'աղնուացնեն։ Իրերն ու առարկաները և մեզմէ դուրս գտնուող էակները այն ատեն միայն մեզի համար արժանիք ու գեղեցկութիւն կը զգենուն, երբ մենք զանոնք սիրենք և անոնց ըզձանք, երբ զանոնք բարձրացնենք մեր մարդկութեան և անոնց հոգիները տաքցնենք մեր շունչովը։

Եւ որպէս զի կարողանանք այս ընել, մենք զգալու ենք անոնց մէջ նմանութիւն մը մեր հոգիին։ Հոս կը դժուարանայ խնդիրը։ Մարդկութեան միութիւնը իրագործելու համար իմացականութեանց և կամքերու հաղորդակցութիւնը բաւական չըլլալով՝ այլազան ժողովուրդներու և խառնուածքով լիովին տարբեր ազգերու միջեւ ստեղծելու անհրաժեշտ խնամութիւնը, նկարագրի քաղաքակրթութեան և ոգիի, ազգերու միանուագ, վերջնական և լման ձուլումն ալ երազ մը կը մնայ։

Բայց, կրնայ առարկուիլ — այն վայրկեանին որ բոլոր ժողովուրդները առանց բացառութեան կը հասնին իմացական և բարոյական այն բարձրութեան, ուրիշ կրնան զիրար գիտել իրենց մարդկութեան կատարեալ լոյսին մէջ, զիրար ճանչնալ և սիրել, — ի՞նչ բան կ'արգիլէ անոնց վերջնական միութիւնը, քիմիական խառնուրդը։ Ոչինչ միայն թէ այս մասին Անաթոլ Թրանս մեզի հա-

մակարծիք չէ. ան չի հաւտար — ինչպէս քանիցա գիտեցինք — մարդկային լիակատար բարեփոխումին։

\* \*

Բարոյական ազդակներու վտանգաւոր և տարակուսելի ճամբէն շեղելով, այսպէս Անաթոլ Թրանս որ և է ընկերային փոփոխութիւն իրագործելու համար կը դիմէ դէպքերու ճակատագրականութեան։

Դրամագլուխի շահագործումը զոր այս գրագէտը իրաւամբ կը համարէ ընկերվարութեան ամենաթանկազին տարածիչը. առեւտրական հսկայ ձեռնարկներու շուրջ հաւաքելով աշխատաւորները զանոնք կը մղէ գործաւորական կազմակերպութեանց և թշուառութեան ճնշման տակ յառաջ կը բերէ յեղափոխութիւնը։

Ահա թէ ինչպէս կը պատմէ այդ փոփոխութիւնները Անաթոլ Թրանսի անձեռքն մէկը։ —

«Տասնը իններորդ դարուն սկիզբը ճարտարաբուեստի մէջ յիշատակելի փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ։ Պլատիկ արհեստաւորներու չնչին արտադրութեան և անոնց գործիքներուն տեղը անցաւ մեծաքանակ արտադրութիւնը՝ չնորհիւ հրաշալիօրէն զօրաւոր ազդակի մը — դրամագլուխին։ Ատի՛ ընկերական մեծ յառաջդիմութիւն մըն էր։ Դրամագլուխը հարստութեան նոր աղբիւր մը հոսեցուց։ Գործաւորներու զանգուածները միացնելով՝ ան կազմեց ընչազուրկ դասակարգը։ Այս դրութիւնը սակայն մեծ խառնակութիւններ յառաջ բերաւ շօրդ դարուն։ Ընչազուրկ դասակարգը խաւարին մէջ կռուելով հան-



դերձ. առաւելութիւններ ստացաւ շարունակ.— վարձքի յաւելում, աշխատութեան ժամերու նուազում, ժողովի և կազմակերպութեան ազատութիւն: Քսաներորդ դարուն վերջը ընդհանուր հասցութիւնը արդէն բարւոքած էր ընկերավարութեան համար: Ժողովրդային ճնշումին տակ Խորհրդարանները՝ ջնջելով բանակը, անոր տեղ դրած էին ընկերավարական ոգիով սնած քաղաքային պահակներ: Այսպէս՝ թնդանօթ ու հրացան չունենալով, միապետութիւնները մէկիկ մէկիկ կործանեցան: Հիմա՝ նոր ընկերութիւնը հիմնուած է անհատի ստացուածքին ջնջման վրայ: Մենք տէր ենք ամէն բանի, քանի որ մեզմէ դուրս գոյութիւն չունենալով՝ պետութիւնը լոկ արտայայտութիւնն է collectivisme ին:

Մենք ունինք սակայն մեզի յատուկ առարկաներ, կարասիներ, իսկ մեզմէ աւելի նրբաճաշակները ունին՝ արուեստի առարկաներ զորս խիստ նախանձախնդիր կերպով կը պահեն: Երբ կ'ըսենք թէ ընկերութիւնը հիմնուած է անհատ հարստութեան ջնջումին վրայ, ըսել չենք ուզեր որ այդ ջնջման ենթակայ են նաև կահ կարասիք և գործածութեան առարկաները, այլ միայն արտադրութեան միջոցները՝ հող, ջրանցք, ճամբայ, հանք, ատաղձներ, գործիք: Ինչ որ մենք անհնար դառնա՞ծ ենք, աշխատութեան արդիւնքին՝ այս կամ այն մարդուն ինպաստ գործածութիւնն է:

Նոր ընկերութեան մէջ, կը շարունակէ Ֆրանսայի աշխատանքը բաժնուած է մարդերու կարողութեանց և յարմարութիւններուն համեմատ և վարձքը՝ իւրաքանչիւր գործաւորի պէտքին կը

համապատասխանէ, աշխատանքը մարդուն բնական ըլլալով, որոշուած պահերու մէջ ամէն ոք կ'արտադրէ և կ'ստանայ bon մը որով ան կ'ընդունի իր օրական հացը, միսը, գինին, հագուստը և օգանաւ մը: Անոնք որ նշանաւոր եղած են, կ'ստանան կառքեր, ձի, շքեղ օգանաւեր, պալատ ու ընդարձակ պարտէզներ:

Նոր ընկերութեան մէջ կան նաև կծծիներ ու շռայլներ, ծոյլեր և աշխատասէրներ, հարուստ և աղքատ, երջանիկ ու ապերջանիկ. սակայն հոն ամէն ոք ապրուստ մը ունի:

Այսպէս՝ ապագայ ընկերութեան է՛ն աչքառու առաւելութիւնը կը կայանայ այս վերջին պարագային մէջ: Ամէն ոք կ'աշխատի և իր ապրուստը կրնայ ճարել: Հոն աղատութիւն չկայ, քանի որ բնութեան մէջ ալ չկայ աղատութիւն: Հաւասարութիւն ալ չկա, մարդիկ գոհ են որովհետև իւրաքանչիւրը համադրուած է թէ իր ըրածը՝ զրացիին ըրածէն լաւ է: «Հասարակ մարդիկ, կ'ըսէ Բասքալ, իրենցմէ վեր գտնուած ուրիշ բոլոր մարդիկ ալ իրենց հաւասարը կ'ընկատեն»:

Պէտք չէ նոյն իսկ որ մարդիկ աղատ ու եղբայրասէր ըլլան. իւրաքանչիւր անհատ տեսակ մը մեքենայ է կարելի եղածին չափ շատ արտադրելու սահմանուած. ընկերութիւնը զայն կը անուցանէ որովհետև անօթի կենդանին չի կրնար աշխատանքի տոկալ:

Ամուսնութիւն չկայ հոն. երկու էակներ զիրար կը տեսնեն, կը սիրեն, սէրը հարուածն է յայժեակի, ու կ'ապրին իրարու հետ առանց այլ և այլի. ահա՛ ինչ որ գեղեցիկ է ու անկեղծ. բայց սէրը կը դադրի, անոնք կը բաժնուին. ո՞ր կող-



մին պիտի մնան զաւկերները. մայրերը բնականէն որոշուած են անոնց պաշտպանը ըլլալու. ոչ մէկ մայր իր արգանդին պտուղը չքած է: Եւ որովհետեւ կինը կ'աշխատի մարդուն հաւասար վարձքով մը, մայրերը բնաւ նեղութիւն չեն քաշեր իրենց զաւկերները մեծցնելու համար: Սակայն այս ընկերութեան մէջ ալ մարդիկ երջանիկ չեն, կան անիշխանականներ, որ կը պնդեն թէ աշխարհը կործանելով՝ անոր միայնով աւերակներէն ծնած ինքնաբերական ու ներդաշնակ կեանքէն յառաջ գալու է վերջնական երջանկութիւնը:

Ահա համառօտակի այն ապագայ ընկերութիւնը որուն պատկերը գծած է Սնաթոյ Ֆրանսս: Ու այդ ճիգը մեզի յայտնած է անոր հոգին որ «կարծես նիրհած է ճերմակ քարին վրայ, երազներու բազմութեան մէջտեղ» ինչպէս ըսած է յոյն փիլիսոփան:

Այդ երազը չի գոհացներ, որովհետեւ անկատար է. անոր մէջ չկան լուսաւոր տեսիլքներ որ պարարեն մեր բարձրահայեաց երեւակայութիւնը, յագեցնեն ծարուր արդարութեան, հաստատեն ճշմարտութեան մեր իտէալը և մեր ազատութեան ձգտումներուն առջեւ բանան մարդկային լիակատար բարեշրջման մը երանաւէտ ու նոր հորիզոնը:

Արդարեւ, բոլոր մարդոց առհասարակ հաց մը տալը պղտիկ արդիւնք մը չէ, և եթէ ապագայ չ'զափոխութիւններ զայն իրականացնեն՝ անոնց մէջ թափուած արիւնը պարապը հոսած չպիտի ըլլայ: Ինչքան չնչին է սակայն այդ արդիւնքը բաղդատմամբ մարդկային եսին անսահման յաւակնութեանց, անոր երեւակայութեան

հրաշալի երազներուն և տկնկալութիւններուն և հոգիի անմահութեան համար զգացած անոր յաւիտենական տենչին:

Փոխանակ այս անբանացման, աւելի բնական և բանաւոր չպիտի ըլլար որ մարդիկ իրենց անհատական ազատ աճութիւն ու զարգանալու տրամագրութեան ձգուէին և զիրար ըմբռնելով՝ գործէին համերաշխօրէն: Իր ազատ գործունէութեան շնորհիւ է որ, կ'ըսէ Ալֆրէտ Մույսէ, անհատականութիւնը ծնունդ կուտայ ընկերային ոգիին: Ինչ որ մարդկային ճակատագիրը պիտի բարւոքէ՝ Քրօթթօթքինի մեքենական փոխադարձ օգնութիւնը չէ, այլ՝ խղճամիտ գործակցութիւնը՝ աղնիւ իմացականութիւններու և բարի կամեցողութիւններու:

Ընկերային կեանքին այլափոխումը հարկ է սպասել դաստիարակութենէն, ո'չ թէ մակերեսային, ձեւական և յետադիմական, այլ անկեղծ ու սրտարայ դաստիարակութենէ մը որ փոխադարձ սիրոյ վրայ հիմնուած ըլլայ և գործաւորներու, տկարներու և բաղդազուրկներու երջանկութեան բաղձանքէն ներշնչուած: Անհատական զարգացումը նեղմիտ անձնապաշտութեան մը հետեւանքը չէ, եսին աճումն ու պոհպանութիւնը ուրիշ բան չի նշանակեր բայց եթէ պահպանութիւնը՝ մարդկային կարողութիւններուն: Նոյն բանը ճշմարիտ է նաեւ ժողովուրդի մը և դասակարգի մը համար. ազգայնականութիւնը անորոյ զգացում մը ըլլալէ աւելի բնազդական ճիգ մըն է պաշտպանելու ինչ որ ժողովուրդի մը մէջ կը գտնուի տկար ու անպատասխար: Այս պատճառով ազգայնականութիւնը փոխանակ գործա-



ւոր դասակարգին ներկայացուելու իբր զխասակար ուղղութիւն մը, հարկ էր ներկայացնել իբր ուժգին ձգտում մը՝ այդ գործաւոր դասակարգին կարողութիւնները զարգացնելու, իրաւունքները պաշտպանելու և աշխատութեան պտուղը իրեն պահելու՝ օտար մրցակցութիւններուն և աշխատանքին հանդէպ:

Սակայն, պիտի առարկուի, խնդիրը ներքին աշխատութիւնը օտար մրցակցութենէն զերծ պահելու վրայ չէ. արդէն օրէնքներն ու կառավարութիւնները ասոր համար եղած են: Կարեւորը գործաւորին աշխատանքը գործատէրին շահագործումէն զերծ պահելն է: Անաթոլ Ֆրանս և բոլոր ընկերվարականները ասոր դարմանը կը փնտռեն յեղափոխութեան մէջ, առարկելով թէ գործատէրը միշտ գործատէր և հարուստը միշտ հարուստ կը մնան՝ իրենց նպատակը շահնիլ ըլլալով: անոնք անհատապէս ինչքան ալ աղնիւ ըլլան, հարկադրուած են շահելու համար շահագործել տկարին աշխատանքը:

Անք կը յաւակնինք ըսել թէ գաստիարակութիւնը, այնպէս ինչպէս կը մըռնենք, կրնալ հետզհետէ պատրաստել այդ անգութ patronները իրենց աշխատաւորին տալու աւելի լայն բաժին մը իբր վարձատրութիւն անոր բերած օժանդակութեան, ընծայելու անոր ինքնազարգացման և հաճոյքներու պահեր, գիւրութիւններ և առիթներ: Շահաբաժինի մասնակցութիւնը արդէն շատ յաջող արդիւքներ տալով՝ հաշտեցուցած է գործատէրն ու գործաւորը. կը մնայ այդ գրութիւնը ընդհանրացնել աղնուամիտ օրէնսդրութեան մը միջոցով:

Ճարտարարուեստներու և բոլոր անհատական ձեռնարկներու պետական վարչութեանց վերածումը՝ ուրիշ կարեւոր հետեւանք մը պիտի ունենայ. ան պիտի կանոնաւորէ աշխատանքը՝ զսպելով գործի մարդոց ահագին շահեր գիլելու ակնկալութիւնը. այսպէս կարելի պիտի ըլլայ ամէնուն դործ հայթայթել և բոլոր աշխատողներուն կեանքը բարելաւել. կը մնան ծայրերը, բաղդէն առանձնահոգեւոր մարդիկ՝ որ չեն աշխատիր, որովհետեւ դրամ ունին: Անոնց ալ հարկ է աշխատանք տալ և ժառանգութիւնները ջնջելով մէջանդէն վերցնել ծուլութեան և շայտութեան էն ապականարար աղգակներէն մէկը:

Ասոնք շատ կարելի և խելքի մօտ բարեփոխութիւններ են որ կրնան օր մը իրագործուիլ: Ասոնք պէտք է իրագործուին որպէս զի Խորհրդաբանները՝ գործաւորներու երջանկութիւնը ժամ առաջ ապահովելով պարսպ յեղափոխութեանց և ամուլ ընկերվարութիւններու դէմ պայքարած ըլլան ամենակտրուկ կերպով մը:

Անգամ մը որ թշուառութեան հարցը լուծուի, կը մնայ ընտանեկան թշուառութիւնը մէջտեղէն վերցնել՝ ամուսնութիւնը միայն սիրոյ վրայ հիմնելով: Ատի ալ աւելի գիւրանայ պիտի անոր համար որ նիւթական թշուառութեան անհետացումովը կամ նուազումովը՝ պիտի անհետանայ նաեւ աղչկան մէջ գանձ մը և հնչուն դրամ տեսնելու մոլորութիւնը:

«Ազատ սէր»ը ինչքան ալ շատ նպատաւոր կողմեր ունենայ ընտանեկան երջանկութեան տեսակէտէն, շատ մեծ անպատեհութիւն մը կը ներկայացնէ ընկերական կեանքի մէջ: Ապագայ ըն-



կերութեան շատագոյնները հարեւանցի կերպով  
լուծած են զաւակներու հարցը որ միշտ փուշը  
պիտի մնայ ընտանեկան երջանկութեան: Ընկե-  
րութիւնը չի կրնար, մօր մը բնաշէական սէրը  
պատրուակելով, միայն անոր տկար ուսերուն  
բռնցնել երկու հաւասարապէս զօրաւոր սէրերու  
և կամբերու նոյն արգասաբերող ճիգով աշխարհ  
բերած ծնունդը, ենթադրելով հանդերձ որ կինը  
մարդուն հաւասար չափ: Մայրերը իրենց դա-  
րաւոր անձնութեան զեռ չեն անցած գըծ-  
ուարին փորձառութեան այդ բովէն, նոյնիսկ ա-  
մենէն քաղաքակրթութեամբ ժողովուրդներու մէջ...  
ու թերեւս փորձառութիւնը մեր սպասածին ճիշդ  
հակառակ արդիւնքը տայ:

Անաթոլ Ֆրանս ալ իր յոյսը դրած է ժողո-  
վուրդներու կորովին վրայ: Միայն թէ այդ ուժը  
պէտք է պառակտումի ուժը չըլլայ, այլ՝ համե-  
րաշխութեան: Անով պէտք է դատակարգերը  
միանան և ցեղերը զօրանան, որպէս զի կարելի  
ըլլայ չափաւորել տնտեսական մրցակցութիւնը,  
զսպել փառասէրներու և բռնապետներու հպար-  
տութիւնը, արգիլել անոնց աւերիչ ծրագիրները  
և պատրաստել տիեզերական խաղաղութիւնը:  
«Զինուած խաղաղութիւնը» ճշմարիտ խաղաղու-  
թեան հեղինակութիւնն է:

Ընդհանուր խաղաղութիւնը՝ գործը պիտի  
ըլլայ նոր գիտութեան մը, տնտեսական նոր պէտ-  
քերու: Այսպէս կը յայտարարէ Անաթոլ Ֆրանս  
շարունակ և օր մըն ալ կ'ելլէ կը գրէ թէ այդ  
տնտեսական նոր պէտքերէն ո՛չ թէ խաղաղու-  
թիւն պիտի ծնի, այլ՝ յաւաք պիտի գայ գոր-  
ծաւորներու յաւիտենական թշուառութիւնը և

հարուստներու մշտնջենական յաղթանակը: Այս-  
պէս՝ գրիչի մէկ հարուածով այդ սկեպտիկ իւ-  
մաստասէրը կը տապալէ «սպիտակ քարի վրայ»  
կառուցած իր երազներու շքեղ դղեակը և անոր  
տեղ կը կանգնէ սեւ ու հսկայ գործարանները  
ընչեղներու:

«Տուները բնաւ մեծ չէին թուեր, անդադար  
դանոնք յարկ յարկ կը բարձրացնէին, գետինը  
կը փորէին խորունկ շտեմարաններ շինելու համար,  
տանը հինգ հազար հոգի կ'աշխատէին հսկայ քա-  
ղաքին մէջ ելեկտրական լապտերներով՝ որ իրենց  
կրակը կը նետէին գիշեր ցորեկ: Ոչ մէկ լոյս կը  
ճեղքէր գործարաններու ծովը որ քաղաքը խըղ-  
դած էր, երբեմն կը տեսնուէր արեւին կարմիր  
գունտը որ անճառագայթ կը սահէր մութ եր-  
կինքի մը վրայէն ուրկէ քրտինքի և աղտոտ իւզի  
յաւիտենական տեղատարափ մը կը հոսէր: Աշ-  
խարհի ամենահարուստ քաղաքն էր ան: Ամէն  
ինչ քրքրներու ձեռքին տակն էր ինկած: Գոր-  
ծաւորները կ'աշխատէին քաղաքին շուրջը՝ անոնց  
Ֆիզիքական և բարոյական անկումը կատարեալ  
էր: Կարճահասակ, պղտիկ գլուխներով, նեղ  
կրծքով՝ անոնք մատնուած էին ուստիճանական  
և շարունակական վատասեռումի մը: Ընկերվա-  
րականները հետզհետէ միտքով կը տկարանային:  
Գործատէրը հեռացնելով մէջերնուն զօրաւորները,  
կը գործածէր տգէտն ու տկարը որ թէեւ անկա-  
րող ի՞նչ իրաւունքը պաշտպանելու, տակաւին բա-  
ւական խելք ունէր իրեն յատկացուած գործը  
տեսնելու, գործ՝ զոր մեքենաները խիստ գիւ-  
րութեամբ կը կատարէին»:

Այսպէս կը վերջանայ պատրանքը և Անաթոլ



Փրանսի մէջ կը մարին այն բարկաճայթ արձա-  
գանքները զորս Տրէյֆիւսի դատին ազմուկները  
իր մէջ յարուցած էին :

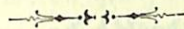
Հեզնութիւնը զոր ան կը թափէր արգարու-  
թեան հակառակորդներուն վրայ, ընկերվարա-  
կաններուն հաճոյք ու գոհացում տալէ վերջ, օր  
մըն ալ — ու Անաթոլ Փրանսի էն հասուն օրերէն  
մէկը — կը դառնայ ընկերվարականութեան ա-  
պագայ երազներուն դէմ, l'île des Pingouins գիր-  
քին մէջ :

Մինչդեռ Զոլա, արդարութեան սիրոյն իր  
խիզախ խոյանքին մէջ քայլ մըն ալ առնելով հա-  
մաշխարհային եղբայրութիւն կը քարոզէր, Անա-  
թոլ Փրանս արդէն կը տեսնէր պարապութիւնը  
մարդկային ճիգերուն որ կը յաւակնին ցեղերը  
միացնել և կը յամառին դասակարգերը հաւասար-  
եցնել տեսակ մը աննման ու գլխավան եր-  
կինքի տակ ուր ատելութիւններու ու կռիւններու  
բնական հովերը չպիտի կրնան սպառնացող սեւ  
ամպեր կտոցել հորիզոնին վրայ: Անաթոլ Փրանս  
ինքն իսկ այդ երազը փայփայելէ ետք, զայն  
կը խլէ իր յիշողութենէն և մէկդի կը նետէ: Ան  
կը յուսահատի չէ թէ միայն մարդկային բնու-  
թիւնը յեղաշրջելէ, այլ կը յուսահատի կարծեց-  
եալ ընկերվարականներու մէջ չգտնելով հա-  
ւատքի և աւիւնի այն ուժը որ բոլոր յեղափո-  
խութիւններու յաղթանակը անխուսափելի է ըն-  
ծալած:

Ուրկի՞ց էր այս անուժութիւնը. — այն հա-  
կասական ու անհամբերալիօրէն անբնական յա-  
ւակնութիւններէն՝ որ մարդերու մէջ տկարացու-  
ցած էին ջիղը աւանդութիւններուն ու արի նկա-

րագիրներուն: Անցեալին ուժը չէր կրցած հա-  
ւաքուիլ ներկայ սերունդներու վատասեռած էու-  
թեան մէջ: Փրանսացին կորսնցուցած էր ցեղին  
այն զեղեցիկ յատկութիւնները զորս ինքն իսկ  
կը պանծացնէր օր մը Զոլայի դագաղին վերեւ:

«Ի՞նչ հրաշալի է մեր հայրենիքին հանճարը:  
Ի՞նչ գեղեցիկ է Փրանսայի այս հոգին որ անցեալ  
դարերու մէջ Եւրոպայի և աշխարհի ճանչցուց ի-  
րաւունքները: Փրանսան հոշն է շքեղ բանակա-  
նութեանց և բարեսիրտ մտածումներու, հայրե-  
նիքը՝ թիւռկոյի, Մօնթէսքէոյի, Վոլթէռի և  
Մալլերպիի»:



Ե.

1870էն առաջ ազգայնական շարժումը կը  
ձգտէր Փրանսայի մէջ հաստատել վերստին՝ ինչ-  
որ մեծ յեղափոխութիւնը տապալած էր: Բառը  
որ այդ շարժումը կը յատկանշէր «ազգայնական»  
չէր այլ՝ քաղաւորական:

Թագաւորական շարժումը՝ ուրեմն՝ սկսած էր  
տանըութերորդ դարուն և Լուի փ. Զ. ի անկումէն  
ետք: Անոր նպատակն էր միապետական իշխա-  
նութեան հետ հաստատել ազնուական և կղե-  
րական դասակարգերու նախկին աւատապետու-  
թիւնը, չէ թէ Ժողովուրդին դիրքը զօրացնելու,  
այլ ընդհակառակը, զայն իր առջի ստրկութեան  
մէջ պահելու համար: Այս արդիւնքին հասնելու  
մտքով՝ թագաւորականները դաշինք կապեցին  
օտար իշխաններու հետ ու Եւրոպայի թագաւոր-



ներուն օգնութիւնը խնդրեցին։ Մինչդեռ արդի ազգայնական շարժումին նպատակը կ'ընդգրկէ ծրագիր մը՝ որ աւելի լայն է, աւելի հայրենասիրական սկզբունքներ պարունակելուն համար։

Ներկայ ազգայնականութիւնը մերկացուած իր անգործագրելի փառասիրութենէն, հիւնադի տգերականց ճիգ մըն է ժողովուրդը զօրացնելու՝ զօրացնելով անոր տոհմային նկարագիրը և — ինչ որ գոյութիւն չունէր թագաւորական շարժումին մէջ — ճիգ մը՝ օտար ազդեցութիւնները փրանալէն վանելով զուտ ազգային կարողութիւններով և ուժերով իրենց ցեղին մեծութիւնը պահպանելու։

Թագաւորականութիւնը յառաջ եկաւ յեղափոխութեան հետ, ան ծնաւ գլխատուած թագաւորի մը սրտերու մէջ արթնցուցած համակրութենէն, իր կարգին տկարանալով Հանրապետութեան մէջ ու չի փճանալու համար միանալու աւելի ետքը ազգայնական շարժումին, որ Ազգ. ժողովի պորժումներուն հետ մեռնելէ հետք, Հանրապետութեան պորժումներուն հետ կրկին յարութիւն կ'առնէր, յանձին պահպանողական դասակարգի մը և կը տնկուէր նոյն յեղափոխութենէն ծնած ժողովուրդին դէմ՝ որ ընկերվարականութեան կ'ուզէր դիմել։

Ժողովրդավարութեան մուտքը տկարացուց ժողովուրդին հայրենասիրութիւնը, չէ՛ թէ — ինչպէս կարգ մը նեղմիտ թագաւորականներ կ'ուզէին հաւտացնել — ժողովրդավար սկզբունքներու թերութեանց այլ, դուրսէն մոցուած նորութիւններուն հետեւանքով։

Այն ազգը որ մարտնչեցի շեշտերովը յաղ-

թանակ կը տանէր, մտաւ ընկերվարական և ֆրան-մասօնական բարդութիւններու մէջ և այն ժողովուրդը որուն հայրենասիրութիւնը պատերազմական հանճար մը կը դառնար Եւրոպայի միացած բանակներուն դէմ՝ մշած կռիւներուն մէջ, դարձաւ եղաւ այսօրուան ընչազուրկ դասակարգը։

Թէ՛ ֆրան-մասօնները իրենց փրկարար դերը կատարեցին բռնապետական իշխանութիւններու կործանումին մէջ, անուրանալի է։ Թէ՛ ընչազուրկ դասակարգը իր օգտակարութիւնը ունեցաւ արտագրութիւնը և սպառումը կանոնաւորելով՝ աշխատաւորներու շահը պաշտպանելու գործին մէջ, վայրկեան մը կասկած չի վերցնել։

Ֆրան-մասօններն և ընչազուրկ դասակարգը կրնային իրենց մասնայատուկ և նախնական պահանջները շարունակել, և ոչ ոք զիրենք պիտի չքննադատէր։ Անոնք մեծ սխալ մը գործեցին, սակայն, որ էր ազգային միութիւնը խանգարելու ատոր հետեւանքը սա եղաւ որ ազգայնականները ճարահատ՝ առանձինն մութառելէ, իրենց մէջ լուծեցին թագաւորական ծրագիրն ալ, աւելի մեծ ուժով կռուելու օտար վարդապետութիւններու և նորամուտ ձգտումներու դէմ՝ որ կը շարունակէին հարազատ ֆրանսացին վերածել ապուշ յանդգնէին հարազատ ֆրանսացին վերածել ապուշ տուժներով կը պատրաստէին երկրին տկարացումը՝ եղբայրութիւն հռչակելով անիծեալ գերմանացիին հետ որ իրենց կողմէն վերցուցած յափշտակած՝ Ալլաու-Լօրէնը զայն իր բիրտ ավերուն մէջ կը ճզմէր։

Յայտնի է որ ազգայնականներու այս միա-



յուրժի՝ թագաւորականներու հետ՝ աչքառու սխալ մը եղած է։ Ահա՛ թէ ինչպէս։

1789ի գաղափարները աշնքան խորունկ դրոշմուած էին ժողովուրդի բոլոր դասակարգերուն մէջ՝ որ՝ առնելով միայն երեք միլիոն վարչական և կառավարական պաշտօնականները՝ դեռ ոգեւորուած իրենց յեղափոխութենէն՝ պիտի տեսնենք որ անոնց իւրաքանչիւրին մէջ հին ժագօպէնի ոգին էր որ կը նիրհէր, պատրաստ՝ դռաւու և յուզուելու առաջին նշանին։ Ազգայնականները յոյս դրած էին ֆրանսական բօմանթիք պահպանողականութեան վրայ և նկատի չէին առներ յեղափոխութեամբ ազատագրուած ամբողջ մարդկութեան մը նոր խառնուածքը։ Անոնք անտեսած էին պաշտօնատարը և ընչազուրկ դասակարգը և հետեւած՝ թագաւորական աւանդապաշտութեան, ընկերային բոլոր խնդիրներուն մէջ։

Ֆրանսական ժողովրդավարութիւնը աշնքան զօրաւոր հիմ դրած էր այս մասնաւոր դասակարգերուն մէջ՝ որ անոնք աւանդապաշտութիւնը մասամբ կրօնական հաւատալիքի մէջ ընդունելով հանդերձ, կը մերժէին զայն ընդունիլ քաղաքական կեանքին համար։

Ուրիշ խօսքով՝ ֆրանսացի ժողովուրդին մէկ գիտակից մասը որ երկրին վարչութիւնն ու ճարտարարուեստը իր ձեռքն էր անցուցած — ուղեւորով պահել այն աւանդութիւնները որ միայն յեղափոխութենէն փոխանցուած էին ու ներմուծուած՝ քաղաքական համոզումներու մէջ — կը մերժէր բոլոր միւսները որ միապետութենէն կուգային իրեն։ Եթէ միապետական աւանդութիւն-

ները նուիրական էին թագաւորականներու և անոնց միացած ազգայնականներու համար, յեղափոխութեան աւանդութիւններն ալ նուիրական էին ժողովուրդին համար։ Ազգայնականները ուրացան ֆրանս. յեղափոխական աւանդութիւնները իրենցմէ ժողովուրդը հեռայնելով. անոնք թագաւորական դատը իրենց ձեռքովը միանգամ ընդմիշտ թաղեցին։

Ինչո՞ւ սակայն ժողովուրդը՝ ընդունելով կրօնական աւանդապաշտութիւնը, մերժեց քաղաքականը։ Պատասխանը պարզ է։

Ֆրանսացի անհատին համար յեղափոխութիւնը, հայրենասիրութիւնը և ժողովրդավարութիւնը իրարու հետ այնքան սերտօրէն կապուած են որ այդ երեքէն մէկուն ուրացումը իրեն համար կը նշանակէր միւսներուն ալ փծացումը։ Յեղափոխութիւնը ժողովուրդին տուած էր գերիշխանութիւն և գերիշխանութիւնը՝ ազատութիւն, եղբայրութիւն և օրէնքի առջև հաւասարութիւն։ Ասոնք գործնականին մէջ կրնային տշինչ նշանակել. սակայն հերիք է որ կային՝ սկզբունքով։

Որքան ալ կաշկանդուած ըլլար այդ ազատութիւնը, ինչքան ալ թերի՝ այդ եղբայրութիւնը և ծիծաղելիօրէն անուանական՝ այդ հաւասարութիւնը, շատ աւելի գրաւիչ, շատ աւելի խոստմնատու էին քան աւատական ձեւերուն և ազնուականաց առանձնաշնորհումներուն ամէնէն անվստահ։

Ժողովուրդը, ուրեմն, չխաբուեցաւ ազգայնականներու չլալուցիչ խոստումներէն ու անոնցմէ հեռանալով՝ ամբաստանեց զանոնք իբրեւ իրենց



կորսուած չնորհներուն և անձնական երջանկու-  
թեան ետեւէն վաղողներ: Այս տեսնելով՝ ֆրան-  
սացի ազգայնականները խեղաթիւրեցին ֆրան-  
սական յեղափոխութիւնը, ծագրեցին ժողովուր-  
դին սիրած գաղափարները ու իրենց գրականու-  
թեան մէջ, միւս կողմէ, մերկացնելով ազնուա-  
կաններու մոլութիւնները, շռայլութիւնները, ժո-  
ղովուրդին երեւակայութեան մէջ կենդանացու-  
ցին անբարոյութեամբ որդնոտած ու զեխութիւ-  
նով անանկացած թագաւորականութեան հին  
պատկերը:

Խառնակութիւնն ու բաժանումը աւելի  
սաստկացաւ: Թագաւորականները մրտեցին յե-  
ղափոխութեան է՛ն վառաւոր, է՛ն ամբիժ դէմ-  
քերը որ իրենց բոլոր թերութիւններովը մէկտեղ,  
ժողովուրդին պաշտելի կուռքերը դարձած էին՝  
և իրաւամբ: Ու պատմութիւնը աղտոտելէ՝ չգո-  
հանալով, անոնք իրենց թուքը նետեցին Հան-  
րապետութեան ձեռքով կատարուած բարենորո-  
գումներուն վրայ, ժողովրդական գործիչներու,  
կրթական և ընկերային զարգացումներու վրայ՝  
զորս սակայն խժըժելով չի կրցան բնաւ ատելի  
դարձնել:

Ազգայնական ոգին պարզ էր, և իր վճիռ  
պարզութեանը մէջ՝ գեղեցիկ:

Ժողովուրդը այնքան հայրենասէր էր սահ-  
մանադրական ուժժիւմին տակ, ինչքան երբէք չէր  
եղած միապետութեան ներքեւ:

Հա՞րկ էր ուրեմն այդքան շեղիլ նպատակէն:

Ի՞նչ էր նպատակը ազգայնական շարժու-  
մին: Չէ՞ որ ժողովուրդին հայրենասիրութիւնը  
վառ պահել և անոր միութիւնը զօրացնել էր,

որպէս զի ֆրանսիացիական և միջազգայնական  
ազգեցութիւններու ենթարկուած՝ եկեղեցին չի  
քանդուէր, նախնիքներու յարգանքը պահուէր,  
ազատախոհութեան պատրուակով՝ ազգային նու-  
րական սովորութիւնները ուրացող անտարբերու-  
թիւնը մտքերը չի գրաւէր, ժողովուրդը չբաժ-  
նուէր իրարու հակառակ և յաւիտենապէս թշնամի  
խումբերու:

\*  
•

Ազգայնականները՝ որոնց կռուական տրա-  
մադրութիւնները ատեն մը հանգարտած էին Լուի-  
Ֆիլիքի վերջնական աքսորէն ետք և երթալով  
մեռած իսկ, թագաւորութիւնը հաստատելու  
իրենց փորձերուն մէջ կրած յաջողական անյա-  
շտութիւններովը, յանկարծ իրենց ամբողջ անց-  
եալ ոխը զգացին կարծես՝ հակահրէական պայ-  
քարին առիթով: Այս անգամ անոնք հար-  
կադրուեցան կռուիլ ներսը և դուրսը, ֆրանսա-  
ցիին և օտարին դէմ: Ազգայնական գրագէտ-  
ները գիրք մը չէին շիներ առանց անով Հրէա-  
ները վարկաբեկելու և օտարները առհասարակ  
մկրտելու «բարբարոս» անուամբ: Ֆոպուռ Սէն-  
ժէռմէն իր սալոնները յաւիտենապէս գոց կը  
պահէր անոնց առջեւ:

Պայքարը գիտենք թէ ինչքան անխնայ  
եղաւ:

Ազնուական, զինուոր, կղեր, մամուլ անքակ-  
տելիօրէն իրարու ձեռք տուին և թշնամին զգես-  
նելու իրենց ոխին մէջ անոնք չքաշուեցան դարբ-  
նել՝ ստութիւն ստութեան, զրպարտութիւն



զրպարտութեան վրայ, Կռիւր աղետալի եղաւ իրենց: Կուսակցական ոգին զոր կը դատապարտէին իրեւ Պրանսայի բոլոր չարիքներուն աղբիւրը, իբր երկրին կառավարիչ ոգին որ իշխանութիւնը մէկ կամբէ մը վերցնելով խաղալիկը կը դարձնէր կուսակցամիտ շատ մը հակառակ կամքերու և միութիւնը կը խանգարէր, այնքան զօրաւոր դարձաւ իրենց մէջ որ, իր խորունկ ազդեցութիւնը անխուսափելի եղաւ գրականութեան մէջ:

Տրէյֆիւսեանները խորհելով թէ հանրապետութեան հաստատմամբ ժողովուրդը ա՛լ պէտք չունէր տոհմային խիստ ու մեծօտիկ դաստիարակութեան մը, ինքզինքնին տունն տեսակ մը անտրոշ գրականութեան, որուն յուզած խնդիրները ալլաղան էին և որ հիմնուած կը կարծուէր մարդասիրական լայն սկզբունքներու վրայ:

Ընդհակառակը, հակադրէյֆիւսեանները, որ ազգայնականներ էին, ա՛լ աւելի գրգռուած իրենց տոհմային զգացումներուն ու համագումներուն մէջ, իրենց հակառակորդներուն աշխարհաքաղաքացիական գրականութեան մէջ տեսան վտանգ մը՝ դեպի ինքնապահպանման և փրանսական հայրենասիրութեան դէմ, ու բացարձակապէս սկսան մշակել զուտ տոհմային գրականութիւն մը: Մէկը ուղեց իր մարդկութենէն դուրս խուսափիլ աւելի ալլաղէր մարդկութեան մը մէջ իսկ միւսը ամփոփուեցաւ իր նեղ մարդկութեանը մէջ, ու այս անգամ՝ փիլիսոփաներն ու հոգեբանութեան վարդապետները իմաստասիրական ոչ մէկ միջին եղբ գտան երկու տրամադրութիւնները հաշտեցնելու համար: Ընդհակառակը իմաստասիրութիւնն ալ բաժնուեցաւ և ազգայնական

գրագէտներ իրենց կարգին փորձեցին քաղաքական հանգանակներն հիմնել հոգեբանական խորունկ սկզբունքներու և ճշմարտութիւններու վրայ, որպէս զի կարենան պայքարի բոլոր դաշտերուն մէջ ալ, հաւասար թաքթիքով և աղատութեամբ կռուիլ և քայլ առ քայլ պաշտպանել իրենց հայրենի հողը:

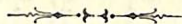
Այդ ազգայնական գրականութիւնը զուրկ չէ ֆնայած կիրքերէ, նեղմիտ ու փոքրոգի հաշիւներէ, կամայ ու ակամայ սխալներէ, որպէս զի կարող ըլլար կազմել հայրենասիրական յուզումներու, մտածումներու և սովորոյթներու գեղեցկագոյն արտայայտութիւնը:

Բարեբաղդաբար, գրականութեան սիրահարներուն համար, ամբողջ փրանս. ազգայնական գրականութիւնը չէ քշուած քանի մը մարդերու աւելորդաբան, հինգլուխ պատուէրներու և խեղաթիւրող ոգիի փոթորիկներէն զորս խղճամիտ ու հուժկու Եւոդոսը — հայրենի լրջմտութիւնը — անձահար զսպած է իր նուիրական խորքերուն մէջ: Եւ խաղաղութեան մէջ արտադրուած է ուրիշ գրողներու լուսաւոր մտածումը, խանդավառ հոգին որ ուժ մը, կեանք մը, շիղ մը տալով Քրանսական զարգացումին, իմացականութեան և կորովին, ազգային կեանքը ներշնչած և ոգեւորած է ազնուութիւնով մը՝ որուն անկարող պիտի ըլլային ընկերվարական ամէնէն աւելի բարոյական քարոզութիւնները:

Այդ գրականութիւնը իր մօտայէ ինկած էրիփէրին տակ՝ հիւթալից ու ապրող կենսականութիւն մըն է որուն էն յատկանշական հմայքը՝ Քրանսական սրտին մօտիկ ու խիստ մօտիկ ըլլալն է:



Այդ գրականութիւնը, պարփակելով Քօփէի և Միւսէի բանաստեղծութիւնը, Թէնի, Ժիւլ Լըմէթրի գրական քննադատութիւնը և Ժիբի վէպերը — որոնց մէջ կնոջական սրամտութիւնը թեթեւ, լուսաւոր, թուշտուն զուարթութեան և խոհուն անկեղծութեան մէջ կարծես իր կատարելութեան մօտեցած է — երկու տեսակի կը բաժնուի. նկարագրական և վերլուծական գրականութիւն:

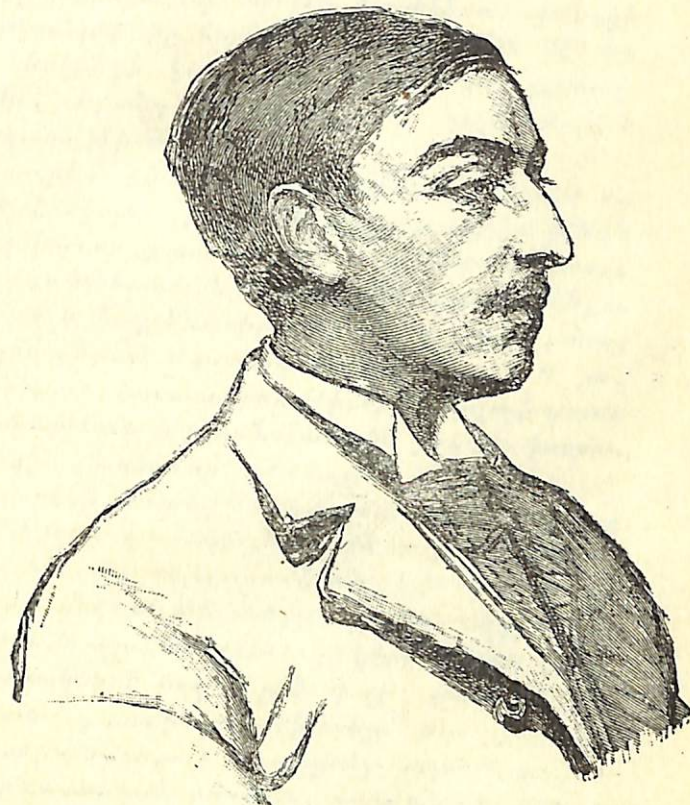


Զ.

Ֆրանսայի աղգայնական գրականութեան նկարագրական ճիւղը գլխաւորապէս կը ներկայացնէ Մօրիս Պաուրէս, իսկ վերլուծականը՝ Բօլ Պուրժէ:

Երկու գրագէտներն ալ նոյն նպատակին կը միտին, Պաուրէս՝ աւելի աշխուռութիւնով, աւելի փափկանկատօրէն, աւելի ուղղամտութեամբ և ճարպիկութեամբ: Պաուրէս Փրանս. աղգայնական դատին կը ծառայէ աւելի աշխուսցած հայրենասիրութեամբ մը քան Բօլ Պուրժէ. սրովհետեւ ան կը յարի ժողովուրդին. ան կը դիմէ, պէտք է ըսել, ժողովուրդին: Բօլ Պուրժէ կ'ատէ ժողովուրդը նոյնիսկ անոր մաքուր և էն վերայական թռիչներուն մէջ, պաշտելու համար ազոտութիւնները, անբարոյութիւնները, փտութիւնները իր սիրած գէմքերուն զորս միշտ արիւնով ազնուականներուն մէջէն կը զատէ:

Պաուրէս, սակայն, միշտ նոյն աղգայնականը



ՄՈՐԻՍ ՊԱՈՐԷՍ



չէ եղած : Կ'արժէ պահ մը նայիլ կեանքերուն վրայ այս մարդոց որ խոնարհ դասակարգերէ վեր ելլելով ինքզինքնին տարբեր էակներ կը կարծեն, ճիշդ ինչպէս որ ծառի մը արմատներէն ճիւղերը բարձրացող հիւթը ծաղիկի ու պտուղի փոխարկուելով՝ իր հպարտ սաւառնումին մէջ կը թուի երկինքի կապոյտէն ու արեւէն վրժած ցոլք մը, երանգ մը ըլլալ, քան հողէն ծորած կենսականութիւն մը :

Պառէս անիշխանականութենէն սկսած ու դացած է մինչեւ իր ջերմ ազգայնականութեան երեք գլխաւոր դաւանանքին, աւանդապաշտութիւն, մեռելներու և տոհմային փլատակներու յարգանք և հայրենասիրութիւն՝ որ կը կայանայ անցեալին բերած ժառանգական ուժերուն և յիշատակներուն հաւատարմութիւնը՝ ներկայի դաստիարակութեան և խառնուածքին շնորհիւ խարսխել՝ ցեղին մասնաւոր միջավայրին մէջ :

Պառէսի ամբողջ վարդապետութիւնը բողոք մըն է ներկայ դաստիարակութեան դէմ : «Գոյութիւն չունին, կը յայտարարէ ան, այն հիմերը որոնց վրայ ընկերութիւնները վարող սկզբունքները երբեմն կը հանդէշին. ընկերութիւնը կազմող շրջանակներն իսկ՝ փլած փոշի դարձած են, այսօրուան դաստիարակութիւնը ալ չի կրնար հասնող սերունդներուն սորվեցնել՝ յարում ընտանիքին, ընտանեկան օճախին, յարգանք նախնիքներու գերեզմանին : Բարոյական ըստածը դոյութիւն չունի այսօր» :

Այս բողոքը ինչքան չափազանցուած ըլլայ, Ծրանսայի համար իրական ճշմարտութիւն մը կը պարունակէ :



կղերական դաստիարակութիւնը տխուր և վրաստակար քաղաքական հետեւանքներ ունենալուն համար, հարկ էր զայն հիմնայատակ քանդել. մարդիկ այդ բանը ըրին և ի՞նչ զետեղեցին անոր տեղը. ոչինչ: Եւ կամ անոր տեղը դրին արարածներ որ ազգային պատմութիւնն ու գէպքերը իրենց քրիստոնէական և քաղաքական սկզբունքներուն համեմատ մեկնեցին նոր սերունդներուն: Եթէ ազգայնականները անիրաւաբար փորձած էին պղտիկցնել յեղափոխութեան հերոսները, աշխարհական դաստիարակութեան մենատորներն ալ ուղեցին մարել փայլը այն փառաւոր գէմքերուն որ փրանսական ժառանգութեան պարծանքը կը կազմէին:

Եթէ հարկ էր եկեղեցին քանդել, անհրաժեշտ էր գոնէ նախնիքներու յարգանքը հաստատել ջերմեռանդ հաւատքի մը ու մաքուր բարոյականի մը վրայ: Ինչ որ ներկայ ուէժիմը ըրաւ, — ամէն ինչ կամ ոչինչի դրութեամբ — լուսաւորութեան և զարգացումի անունով, շատ յեղափոխավայել էր բայց բնաւ հայրենասիրական:

Աշխարհական կրթութեան պաշտպանները իրենց ժառանգէնի եռանդէն տարուած՝ ամէն ազգային սովորութիւն, հինէն փոխանցուած աւանդութիւն՝ աւելորդապաշտութիւն յայտարարեցին: Եւ սակայն, ի՞նչ աւելի ազնիւ, աւելի հրահանգիչ, աւելի հայրենասիրական ու կրթիչ քան վերլիշումը անցեալի հերոսութեանց, ճշմարտութեան և արդարութեան համար նախահայրերու միշտ դարաւոր կռիւնն ու յարգանքը հանդէպ անոնց որ իրենց արիւնը թափած էին հայրենիքի ազատութեան և մեծութեանը համար:

Անցեալը ապրիլ՝ կը նշանակէր անմահացնել մարդկային ջանքը, տոհմային հանճարը, զայն մոռնալը՝ ուրիշ բան ընել չէր, բայց եթէ մարդուն տեւելու և վերապրելու բոլոր ըզձանքներն ու ճիգերը զսպել, անոր կենսականութիւնը պարփակել և եսը բանտարկել՝ անասնական կեանքի մը սահմանին մէջ ուրկէ անդին հողին չպիտի սաւառնէր՝ մահուան հորիզոնէն անցնելով՝ անմահութեան երկնակամարին վրայ: Ամէն փորձառութիւն և յիշատակ որ անցեալէն կուգայ, մեր ապագայ կեանքը կը պծնէ, կը զօրացնէ, կ'ապահովէ, ներկան ամենուս ծանօթ է և մարդուն համար անցեալը մաքառած է, ներկան իսկ կը համար անցեալը մաքառած է, պատրաստուած է այդ ազատութեան մէջ՝ կը կազմէ պարտութիւնը ապագային:

Կ'արժէ՞ ուրեմն որ այդ սերունդները տօնեն յիշատակը իրենց մեռելներուն, իրենց մարտիրոսներուն և զինուորներուն, այլապէս կեանքը կը դառնայ ոչ միայն տափակութիւն մը — քանի որ այսքան բանաստեղծութեամբ բեռնաւորուած վիճակին մէջ անգամ ուրիշ բան չէ ան — այլ ապրելու բոլորովին անարժան երեւոյթ մը, անդամալուծութեան դատապարտուած մեքենական և վաղանցուկ շարժում մը ու մարդկային սիրտը կը հեռանայ բոլոր այն ներշնչումներէն որ անհատ անձնականութիւնները իտէալ ու առաքինի հայրենասէրներու կ'ոյլափոխեն: Առաքինութիւնը, կ'ըսէ Մօնթէսքիէօ, հանրապետական ըլլալուն առաջին պայմանն է, ի՞նչպէս ուրեմն կ'ուզէք հանրապետական ըլլալ՝ քանի որ առաքինի չէք:



Այն երկու մեծագոյն աղգակները որոնց վրայ Մօրիս Պառէս իր հայրենասիրական գրականութիւնը հիմնած է, աւանդութիւններն ու տոհմային օգին է՝ իր զգացումներով, ճշակներով, դաստիարակութեամբ և ձգտումներով։ Աւանդութիւնները ժողովուրդին հոգեբանութեան մէկ մասը կազմելով, ի հարկին դայն կը զօրացնեն, անոր մտածումներուն ու շարժումներուն ապով իրենց բնորոշ ու անխաղախ երանգը։ Այն աւանդութիւնները զորս ժողովուրդին լեզուն կը պատմէ, կ'ուժովցնեն մարդոց հաւատքը իրենց գոյութեան պայքարին մէջ և անոնց սիրտը կը բանան ապագայ յոյսերու։ Ու այն աւանդութիւնները որ կ'ապրին գիրքերու մէջ, կ'ապրին մանաւանդ փլատակներու և յիշատակարաններու ծոցը, որոնց ամէն մէկ հիւլէն անցեալին շունչովը լեցուած կը լծրթուայ դէպի եկող սերունդները, անոնց պատմելու համար յաւերժական գիրքանքը անցած այլ ոչ թառամած կամ լքուած գեղեցկութիւններու, և շքեղութիւնը՝ անհետացած փառքերու։

Փլատակները անցեալին կեանք կուտան յաւերժական դարերու ընթացքին ու հանդիման իրենց լռիկ, խոհուն վեմութեամբն ու անբռնաբարելի, տխուր ու սփոփիչ լրջութեամբը՝ անոնք կը հանգիստանան տոհմային հանճարին, տոհմային բնաղագական ինքնապահպանման անթառամ կոթողները զորս Մօրիս Պառէս իր արուեստին միսթիք գեղեցկութիւնովը կը յաւերժացնէ Le Jardin de Béréniceի մէջ, անոնց փառքին կանգնելով Les Plaines de l'Aigues Mortesի հսկայ յաղթականամարը։

Տոհմային հարազատ զգացումները ժողովուրդ մը զատելով ազգերու խառնիճաղանձ ամբոխէն, անոր ուրոյն քաղաքական կրթութիւնը — համապատասխան՝ ժողովուրդի ընդունակութիւններուն և համերաշխ՝ անոր ճաշակին — օգտակար կ'ընծայեն, ազգային կեանքի բարեւաւութեան տեսակէտէն։

Մօրիս Պառէս կը ջանայ ապացուցանել թէ ֆրանսական խառնուածքը, անոր նկարագրի ներութիւնները, սրամտութիւնը, իրերու և անձերու ծիծաղելի կողմերը զանազանելու սրադատութիւնը, ապրելակերպը, անոր որոշ քաղաքակրթութիւնը, սովորոյթները, ամբողջ անցեալ, ներկայ և ապագայ կեանքը կ'արգիլեն զայն օտարին խառնուելէ որ և է աստիճանով։ Տարածելով հպարտութիւն մը կայ՝ նոյնիսկ ֆրանսացի գործաւորին ու վաճառականին մէջ՝ որ իրենց անձնավստահութենէն, իրենց կարողութենէն կը բղխի, վստահութիւն մը նաեւ ինքզինքնուն բաւելու, իրարմով տապկուելու որ միացած իրենց բնութեան միւս բոլոր տարրերուն և յատկութիւններուն — հակառակ իրենց դիւրահամբոյր և դիւրահաղորդ քաղաքավարութեան — զիրենք կը հեռացնէ օտար մտերմութիւններէ և գործակցութիւններէ, մանաւանդ երբ այդ օտարն ըլլայ Գերմանացին, կոչո, անտաշ, առանց ներամտութեան և տեսակ մը վարդապետութեամբ զոր բռնութեան և համբերատար քէնի մէջ մշակած է կարծես և որ՝ իր գանդալ մտածումներուն վերագրելի կուտայ ալ աւելի քստմենի վրէժխնդրութիւններ։

Այս բոլոր տարրերութիւնները նկատի կ'առնէ



Պառէս և չի վարանիր իր զգացումները հրապարակելէ ի հեճուկս Գերմանացիներու, թէեւ ինք աշակերտը ըլլայ գերման միտքի մը : Բայց աշակերտ՝ աւելի աղէկ ըմբռնելու թշնամիին հոգեբանութիւնը և աւելի գիտակցօրէն և հզօրապէս մերկացնելու զայն՝ իր կոպտութեան, ծանրածանր շարժումներուն, ֆրանսական սրամտութիւնը ըմբռնելու իր անկարողութեան ու անսեթեւեթ տափակութեանը մէջ :

Այսպէս՝ մէկ կողմէն իր արեւնակիցներուն յիշեցնելով անցեալը, հրաւիրելով զանոնք ֆրանսական revancheին վեցութեան տաճարը ուր հայրենի հոգիներ կը հսկեն՝ ազգային վրէժխնդրութեան մշտարժարժ հօւրին վերեւ, վիպասանը կ'ուզէ ցեղին ներքին մարդը, նկարագիրը դարբնել երբեմնի հերոսներու նմանութեամբ, և միւս կողմէն՝ սյգ ներքնապէս դարբնուած ժողովուրդին ներշնչել օտարին հանդէպ առանց ատելութեան զգացուած խորշանքի մը հետ՝ իրենց գերազանց յատկութիւններուն և առաւելութիւններուն մասին արժանաւիպել հպարտութիւն մը և հուժկու հաւատք մը, որ հեռացնելով մարդերու սիրտը սնտոի ու անիրականալի եղբայրութիւններէ, ցեղը պահպանէ իր ինքնութեան, իր իսկատիպ գոյութեան և մասնայատուկ քաղաքակրթութեան մէջ :

Հարկ է կարդալ իր Au Service de l'Allemagne և մանաւանդ Colette Baudocheը, շնչելու համար այն հայրենասիրական բուրումը որ զգլխիչ է, որ սարսուռ կ'ազդէ, որ խիղճը կը փոթորկէ, սիրտը կ'աղնուացնէ և մարդը կը հանէ անծանօթ զգացումներու բարձունքի մը, ուրկէ գիտուած կեանքը՝ աւելի վսեմ, մարդկութիւնը աւելի գե-

ղեցիկ ու յուսատու է և հայրենիքը՝ աւելի ակնապարար, աւելի աննիւթական, աւելի երանաւետ, աւելի առնական և յաւիտենական կ'երեւայ :

Քօլէթ Պօսօը պատմութիւնն է Լօռէնցի աղուոր աղջկան մը, որուն սիրահարելով Ֆրէտէրիք Ամիւլը, գերմանացի երիտասարդ գիտուն մը՝ նշանուած է : Քօլէթ և իր մայրը — պատկեր մը Լօռէնցիներու ողջմտութեան, իմաստութեան ու խնայողութեան — կը ներկայացնեն ֆրանսական ծրագիրը, իսկ Ամիւլը՝ գերմանականը :

Մօրիս Պառէս կը բաղդատէ զանոնք, կը պրպտէ երկու աղգերու աւանդութիւնները, խառնուածքը, անոնց իրարմէ անկախ միջավայրերու և ժամանակներու մէջ ստացած զարգացումը և իրարու հակառակ տրամադրութիւնները : Այս բաղդատութիւնը ընելու համար «մեծ մեքենայութիւններ հնարելու պէտք չկայ, կ'ըսէ Պառէս. անոնց՝ որ պիտի կարդան աս անշուք Պառէս. անոնց՝ որ պիտի կարենամ համակրելի ընողբերութիւնը, պիտի կարենամ համակրելի ընծայել գերը Ֆրանսայի որ Լօռէնի դաշտերուն վրայ յաղթուեցաւ գերման հոսանքէն» :

Անգիտակցարար՝ սակայն՝ Մօրիս Պառէս շատ համակրելի կ'ընծայէ գերման երիտասարդ սիրահարը որ խելացի, աղնիւ ու շատ բարի տղաք մըն է, թէեւ դանդաղ ու ծանրաշարժ : Քօլէթ մըն է, թէեւ դանդաղ ու ծանրաշարժ, գեղանի, ընդհակառակը՝ շնորհալի, թեթեւաշարժ, գեղանի, հրապուրիչ ու մտացի աղջիկ մըն է որ իր պարկեշտութեամբը և մանաւանդ իր շնորհներովը կը փայլի ու կը գրաւէ : Ամիւլը իր երկրէն եկած է Լօռէնցիներուն քարոզելու գերման առաքինու թիւնները և իր հայրենիքին զօրութիւնը : Բայց ահա՛ մէկէն և ամբողջովին հմայուած Քօլէթի ի-



մաստութենէն և ձեւերէն, գրաւուած՝ անոր մօրը առողջ ու կտրուկ դատողութիւններէն, իր գերը կը մօռնայ, Գերմանիա իր վերադարձին սպասող մարմնեղ նշանածը կ'ուրանայ ու կը սիրահարի ֆրանսական բարքերուն, նկարագրին և ճաշակին: Եւ՝ ո՛չ իր Գերմանացիի հպարտ ազգամայութիւնը, ո՛չ իր յաղթողի պարծանքն ու հանգամանքը և ո՛չ ալ իմացական պաշարը, ոչինչ վերջապէս՝ զինք կրնայ արգիլել ուսումնասիրելու Լօռէնն ու Լօռէնցիները, զանոնք իր սիրոյն ու համակրութեան առարկան դարձնելու ու գիտելու Լօռէնի մէջ, ամէն ինչ որ կրնայ իր յեղին հպարտութիւնը խոնարհեցնել և գերման յոյսերը յնդեցնել: Այսպէս ազդուած, կուրացած, կաշկանդուած՝ Ասմիւղ կը մտնէ Քօլէթի ընտանիքին մէջ: Հազիւ հոն հաստատուած իբրեւ քանսիսէն, ան կը նշմարէ գերազանցութիւնը ֆրանսական ճաշակին ու ընտանեկան առողջապահական սկզբունքներուն մէջ, կը գիտէ Լօռէնցի պղծտիկ տղոյ՝ դորս կրթել եկած էր՝ շնորհը և Քօլէթի մայրական հոգածութիւնը՝ անոնց վրայ:

Եւ սակայն Ասմիւղի խելացութիւնը կոշտ խելացութիւն մըն է. անոր միտքը անկարող է ըմբռնել նշանածին կատակները, զուարճախօսութիւններուն իմաստը. «տեսակ մը կոպիտ անասուն է ան՝ որ հետզհետէ կը սորվի, կը կըրթուի ու կը բաղձայ իր առած ֆրանսերէնի դասերուն հետ՝ մարդուիլ «ֆրանսական քաղաքակրթութեան սկզբունքներովը»:

Ու կը դառնայ կէս-ֆրանսացի մը, կարծես հաստատելու համար գերման բանաստեղծին սա նշանաւոր տողերը. —

«Տղաւ, Հռենոս (Պրանսա) մի՛ երթար, իմ խաւս բարի է,  
«Հոն կեանքս շատ անուշ պիտի թուի քեզի,  
«Հոն քու բնակութիւնդ խիստ զուարթանայ պիտի,  
«Հոն պիտի տեսնես աղջնակներ՝ շատ զաւգուն,  
«Ու մարդիկ՝ խիստ ինքնավստահ — իբր քե՛  
«Ազնուական ցեղը իրենք ըլլալին, —  
«Հոն քու հոգիդ իր համը պիտի կորսնցնէ,  
«Ու քեզի անանկ թուի պիտի  
«Որ ասի՝ աղար ու աղէկ բան մըն է»:

Փրէտէրիք Ասմիւղ՝ ա՛լ իրեններուն չի դառնար. ան լսած է կոչը որ Լօռէնի հողէն իրեն կուգայ:

Բայց Քօլէթ, այն հուրին որ Գերմանիոյ կոյտառ մէկ զինուորը դասալիք դարձուց, Քօլէթ ա՛լ չուզեր, ալ չի կրնար կարգուիլ անոր հետ: Ինչո՞ւ: Քօլէթ ամէն առտու ֆրանսական եկեղեցին կ'երթայ աղօթելու. Քօլէթ վերջին անգամ՝ կ'աղօթէ այդ եկեղեցիին մէջ, մինչ երգէնին յուզիչ եղանակները, տաճարին կնդրկարոյրը, որ իր սիրական լեզուովը կը կաաղօթքները, որ իր սիրական լեզուովը կը կատարուին բարձրաձայն, իր մէջ կ'արթնցնեն՝ ու ինչքա՛ն հզօրապէս՝ ամբողջ հպարտութիւնը ֆրանսական արիւնին, իրեն կը պատմեն աղեկաւոր պատմութիւնը իր յեղին որ ինկած է օտար թըշնամիի ոտքին տակ, որ քիչ ետք՝ իր անձին մէջ կրկին պիտի իյնայ անոր յաղթանակին ճանկը:

Ո՛չ, Քօլէթ չի կրնար ընդունիլ այդ մարդը. այո՛, խօսք է տուած ինք անոր կապուլու իր կեանքը. բայց արդե՞ք պատուի զգացումը աւելի վեր ըլլալու է քան հայրենիքի շահաբերութեան զգացումը. արդե՞ք խօսքը յարգելով՝ մարդոց աչքին շահելու է այն յարգանքը զոր





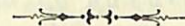


տոցի հարուածն է որ զանոնք նպատակի մը և ուղղութեան մը կը քշէ, առանց բնական ու պարզ ճշմարտութեան նախանձախնդիր ըլլալու: Մինչդեռ մեր գրականութիւնը — տարբեր նոյնիսկ Մօրիս Պառէսի գրականութենէն որ շատ չափազանցութիւն, զարգարանք ու ձգտում կը պարունակէ — մեր գրականութիւնը պարզ ճշմարտութեան արտայայտութիւնն է, ցեղին տառապանքը, ցաւը, ոգին, յոյսերը՝ ասոնք բոլոր ճիշդ իրականութեան վրայէ առնուած տարրերն են, որոնցմով կազմուած է մեր գրականութեան վճիռ ու հաւատարիմ հայելին:

Եթէ անպատճառ կ'ուզէք անոր անուն մը տալ, ըսէ՛ք քրոնիկագրական գրականութիւն, որովհետեւ ի՞նչ է քրոնիկ մը, եթէ ոչ պարզ տեղեկատուութիւնը, արտագրութիւնը իրական գէպքերու, կենսագրութիւնը ապրող մարդերու որոնց տառապանքը կը մղէ գրողը՝ զանոնք պատմելու աւելի կամ նուազ զգայուն, ցայտուն շեշտերով: Աչնիւ ու աննման մեթոտ մըն է աս գրականութեան և արուեստի, որ կը մշակէ մարդերու ազգասիրութիւնը և յարումը՝ հայրենի իրաւունքներուն և ստացուածքին: Ան կը նկրտի լուսաւորել մեր միտքերը՝ օտարասէր ձգտումներու քողարկուած ծածուկ նպատակին վրայ և պատրաստել մեր կամքի կորովը՝ հերոսային դիմադրութեան, ինքնապաշտպանութեան. ան կը սրէ մեր խղճմտանքը ըմբռնելու՝ ազգային պարտականութիւնները, որոնց առաջինը և է՛ն նուիրականն է ցեղին ինքնուրոյն գոյութեան և իսկատիպ զարգացումին ոգի ի բռն օժանդակել: Աս պարտականութիւնը առաքինութիւն մըն է:

Փրանսացի իմաստասէր մը կ'ըսէր. «Դուն պիտի մեռնիս հողիդ համար, որովհետեւ ան քու ստացուածքդ է, քու հայրենակիցներուդ համար՝ որովհետեւ անոնք քու եղբայրներդ են, պիտի մեռնիս հայրենիքիդ համար՝ որովհետեւ լան քու մայրդ է»:

Ինչ որ այս իմաստասէրը կ'ըսէր Վոլթէռէ և Ռուսոյէ շատ առաջ, դեռ այսօր ալ կը կազմէ հիմնաքարը ազգայնական գրագէտներուն ընդհանրապէս և Մօրիս Պառէսի գրականութեան մէջ մասնաւորապէս:



է.

Մօրիս Պառէսի ազգայնական ուղղութիւնը արդէն ծրագրուած էր Կամպէթթայի քաղաքականութեան շնորհիւ:

Կամպէթթա՝ Փրանսան վերականգնելու իր ճիգին մէջ զրած էր թագաւորականներու հայրենասիրական շերմեռանդութիւնը և ժողովրդասէր ազատամտութիւնը: Այսպէս՝ մէկ կողմէն միապետական ազգայնականներու ձեռքէն վերցընելով հայրենասիրական մենաշնորհը, զայն կը յանձնէր ժողովուրդի բոլոր դասակարգերուն և միւս կողմէ՝ ազ ժողովուրդը կը զգուշացնէր ընկերվարութեան օտարամիլ միտումներէն, որոնք շատ խորթ կը թուէին իրեն՝ 1870ի պատերազմէն ետք:

«Դերագոյն իշխանութիւն մը կայ, կ'ըսէր



Պատկերթիւն, որ հայրենիքն է: Զայն սիրել իր անցեալի միտումներուն և գալարումներուն մէջ, ծառայել անոր իր ներկայի տառապալից ճիգերու պահուն, օգնել անոր՝ որպէս զի ճանչնայ իր կոչումը և ազատէ իր հանճարը:

Բարեբաղդաբար՝ Թրանսայի համար, կամ պէթթայի ուղղութիւնը շարունակուեցաւ ու փոփոխութիւնը որ յառաջ եկած էր, տեւական արդիւնքներ տուաւ՝ ժողովուրդին բազուկովը հայրենիքը ուժովցնելու գործին մէջ: Կարգ մը թագաւորական-ազգայնականներ՝ ինչպէս Պառլէս՝ հասկցան այս փոփոխութիւնը և լուսաւորուած իմացականութեամբ մը անոնք ուղեցին ուժ տալ հանրապետական հայրենասիրութեան, իրենց հանգանակին վրայ աւելցնելով անցեալին պաշտանքը զորնոր սերունդները կը մոռնային կարծես:

Ուրիշներ՝ ինչպէս Ժիւլ Լըմէթր և Բօլ Պուրթէ՝ — ազգայնական վերլուծական գրականութեան երկու ներկայացուցիչները — իրենց սկսնակութեան շրջանին, նոյն հիմերուն վրայ մնալէ ետք, ազնուական շնորհներու ազգեցութեան տակ իսկոյն ինկան կամպէթթայի գործն իսկ վարկաբեկելու արտառոց փորձութեան մէջ:

Ժիւլ Լըմէթր արդէն կեանքին մէջ բնաւ ուրջ գոյն չէ ունեցած: Սրամիտ, զննող, շէնչող, նրբախօս և նկարուն քննադատ, Ժառախակալից ներու հեղինակը մնացած է միշտ տարտամ, շփոթ, ինքզինքին հետ հակասող, յեղյեղուկ նկարագիր մը, որ երկար ատեն՝ երբեմն յեղափոխական ճշմարտութիւններէն խանդավառուած, և երբեմն ալ միապետական ուժերէն, բռնապետութիւններէն գրաւուած է:

Յայտնի է թէ բիրտ ու վայրագ ուժն է՝ իր պարզութեանը մէջ՝ որ կը հրապուրէ զինք, ուժը՝ ինչ ձեւի տակ որ ալ ան արտայայտուի: Երբ յեղափոխական հոսանքը իր փոթորկոտ ալիքները կը քշէ դէպի թագաւորական պալատ, Ժիւլ Լըմէթր վայրկեան մը կանգ կ'առնէ իր թշուառ դաժանութեան մէջ դիտելու ապստամբ ժողովուրդը որ իր ատելութիւնը կը մռնչէ:

Բիրտ ուժի այս պաշտանքէն զատ Լըմէթրի մտածումը կը ներկայացնէ նաեւ գաղափարական կողմ մը: Կարելի է հաշտեցնել, կը մտածէ ան, ժողովրդային ազատութեան գաղափարը, միապետական ըմբռնումին հետ, ու կը պատասխանէ՝ ո՛չ:

Մէջտեղը կայ երիտասարդ թագաւոր մը որ բոլոր բռնապետներու մեղմ ու երկչոտ սկզբնաւորութիւնը ունի, թագաւոր մը որ իր ժողովուրդին բարեխառնութեանը կ'աշխատի ամէն կարելի միջոցներով և կ'ուզէ շեղիլ իր հայրերու ճամբէն: Քանի սակայն ինք տեղի կուտայ ժողովրդային պահանջներուն, այնքան ժողովուրդը ազահ դառնալով կը ջանայ աւելին առնել և խստապահանջութիւնը յառաջ կը քշէ թագաւորութեան կործանումը հետապնդելու համար:

Երիտասարդ իշխանը կը հարկադրուի նախ մեղմօրէն պատժել, ետքը ջարդել զայն ճիշդ իր հայրերուն պէս, որպէս զի իր իշխանութեան ըմբռնումը հաշտեցնէ ազատութեան ստացական ձգտումներուն հետ: Եւ այնպէս կը պատահի որ այդ ձգտումները սիրուած էակի մը բարի ազդեցութեան ներքեւ աւելի զօրաւոր կը դառնան իր մէջ, քան իր թագաւորական իրաւունքին հաւատքը և այն ատեն՝ ան կ'ըմբռնէ վերջապէս



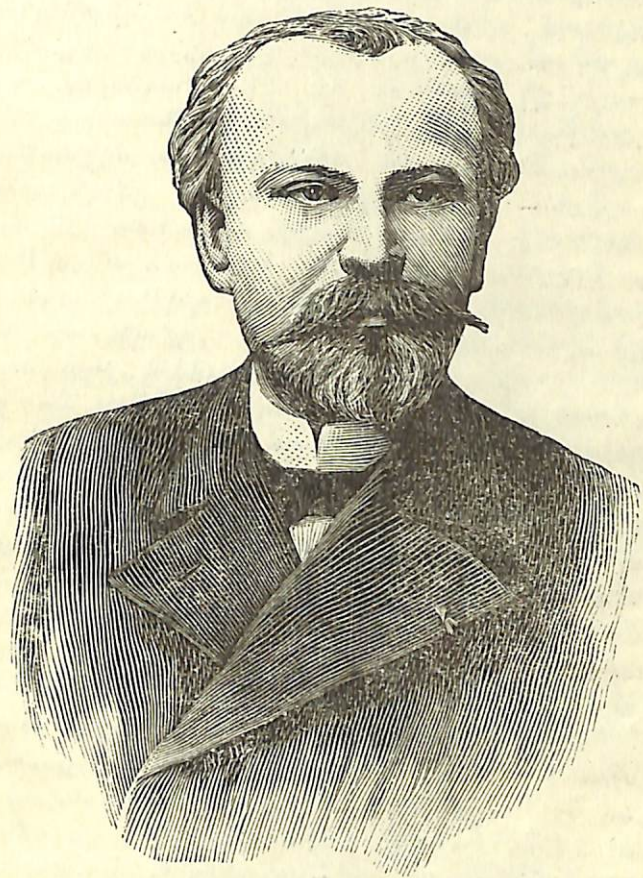
թէ ժողովուրդին կատարեալ ազատութիւնը միայն միապետական իշխանութեան ջնջմամբ կարելի է իրականութեան ճամբուն մէջ դնել :

Սակայն՝ մէկ ծաղիկով դարուն չի դար. ու Հերմանի անհետացումը մէջտեղէն չի կրնար վերցնել իր հպարտ կինը որ վրան աշալուրջ կը հսկէ, իր զաւակը՝ զոր կը պատրաստեն տարբեր ուղղութեան մը և իր հայրը որ մտահոգուելով իրեն կ'ըսէ. «ինչ որ այսօր միապետները կորսնցնել կուտայ, նախ սա է թէ՛ անոնք բաւական հաստատամտօրէն չեն հաւտար հիմա իրենց թագաւորական իրաւունքին, անոնք ալ՝ պարզ մարդերու կիրքերն ու գաղափարները ունին: Դուք այլեւս չէք համազուած թէ Աստուծոյ կամքովը միայն թագաւոր էք եղած և թէ՛ Աստուած ձեր հետն է»:

Տղան չի հաւատար այդ բաներուն, ու կը պատժուի իր ազատասիրութեան համար, սպաննուելով բուն իսկ իր կնոջ ձեռքով որ թագաւորներու գաւազանը բռնելու աւելի վարժ՝ ճամբայ կը բանայ իր արիւնարբու նախահայրերու սերունդին :

Երբ ժիւլ Լըմէթը կը տեսնէ այս վերապրումը հայրենի բռնապետական հանճարին, ան կը լքէ ժողովրդային վերածնունդի գաղափարը և այլեւս չի կրնար առանց ստորնացնելու, առանց վարկաբեկելու և ծիծաղելի ընծայելու խօսիլ ժողովրդային շարժումներու և յեղափոխութեանց մասին :

Ամբօթը որուն հոգին «առատաբուղի» էր, իրեն համար կը դառնայ ջարդուելու արժանի անբան հօտ մը՝ որուն տառապանքն իսկ «թերեւ



ԺԻՒԼ ԼԵՄԵԹԵ



նախախնամութեան ծրագիրներուն մէջ է» կը յայտարարէ ծեր բռնապետը շնական ամբարտաւանութեամբ. և արդէն ժիւլ Լըմէթը կարելին կ'ընէ այդ ժողովուրդը ներկայացնելու համար իր տկար կողմերուն մէջ. ան մտնալով իր ազատ սրտին ապստամբ ու անհամբեր պոռթկումները, հալածանքին տակ կ'ընկրկի, կը սմքի ան, մարտիրոսութիւնը կ'ուրանայ՝ կատարեալ ստրկութեան մէջ անմտօրէն «կեցցէ արքան» պոռալով:

Այսպէս դատելով ժողովուրդը, բնականաբար ժիւլ Լըմէթը կը հեղձէ նաեւ ֆրանսական յեղափոխութիւնը, զոր ժամանակին մօտան կը յայտարարէ, թէեւ միշտ նոյն փոփոխամտութեան զօհ՝ ան չի կրնար ուրանալ քիչ ետք թէ ֆրանսական յեղափոխութիւնը եղած է մարդկութիւնը ապագայ երջանկութեան միող ցնցումներէն մէկը: «Երեսուն հազար էակներ զոհուեցան թէեւ, բայց անկէ ի վեր միլիոնաւոր արարածներ ճանչցած են կեանքի լաւագոյն պայմաններ և թերեւս ունեցած՝ զգացումներ և մտածմունքներ՝ որոնք նախապէս գոյութիւն իսկ չունէին»:

Ահա այսպէս՝ ժիւլ Լըմէթը մէկ կողմէն կը քանդէ, միւս կողմէն կը կառուցանէ. մէկ կողմէն կ'ուրանայ, միւս կողմէն անխարդախ հաւատք ցոյց կուտայ նոյն բաներուն հանդէպ:

«Ես ալ հանրապետական եղած եմ, ես ալ կը հաւատայի ժողովուրդներու կարծիքին և անոնց իմաստութեան, սակայն ատի երազի շրջան մըն էր, ուրկէ արթնցած եմ, կ'ըսէ Լըմէթը իր Discours Royalistes-ին մէջ. Այդ երազը ցնդեցուցած են, կը յարէ ան, Տրէյֆիւսի դատին առթիւ եղած էնթրիկները. ընտրական պայքարներու



մէջ երեւան եկած բոլոր մեքենայութիւնները, յաղթելու համար կառավարութեան գործադրած բոլոր խարդախութիւնները: Աստնք լաւ, բայց ինչու ժիւլ Լըմէթրի ճշմարտասիրութիւնը կը մոռնայ ստութեան և խարդախութեան այն դանդաճային կոյտը՝ զոր իր այսօրուան բարեկամները հնարեցին և դարբնեցին անմեղի մը ձայնը խեղդելու համար: Աստնք շապիկ փոխելու համար հնարուած շատ ճղճիմ պատճառաբանութիւններ չեն, որոնց ետեւ քողարկուած՝ նշանաւոր ակադեմականը գէշ կը թաքցնէ իր բռնապետական տրամադրութիւնները զորս պարզելու փորձ մը քրտնաբերէր իր Թագաւորներու անուն գիրքին մէջ: Աստնք կը նկրտին դէպի փոքրամասնութեան մը իշխանութիւնը: Ընտրական դրութիւնը իշխանութեան գլուխ կ'անցընէ շատ մը հակառակ շահեր ունեցող անձինք որ ուժերին իրենց ինպատակ կը գործածեն. — անհրաժեշտ է, կ'ըսեն ժիւլ Լըմէթրի հետ բոլոր թագաւորականները, այդ իշխանութիւնը դնել մէկ հողի մը ձեռքը, որուն շահը մէկ ըլլալով՝ կրնայ երկրին բարելաւութիւնը իրագործել:

Ամէն ոք գիտէ թէ ինչքան թոյլ, ինչքան առարկելի ու ծթած քարոզութիւն մըն է ասի, արդէն շատոնց դատապարտուած՝ պատմութենէն: Աւելի բանաւոր չէ՞ ըսել թէ իրարու հակառակ շահեր ունեցող մարդիկ՝ խմբուելով ու իրար զարնուելով նոյնիսկ ակամայ կը ստիպուին հանրային բարելաւութեան տաք ու պայծառ կրակը արտադրել և ժողովրդային շնորհները իրարու ձեռքէն խլելու համար մղուած մրցակցութեան մէջ զիրար գերազանցել:

Ժիւլ Լըմէթր, Բօլ Պուրժէ և իրենց նուազ հեղինակաւոր հետեւորդները Հանրապետութիւնը ղեղծումի դրութիւն մը ներկայացնելով ու պանծացնելով թագաւորութեան բարեքները, ոչ միայն պատմութիւնը կ'ուրանան, այլ և ժողովուրդին ազատութեան իրաւունքը մերժելով՝ կը սատարեն ընկերվարականութեան ծաւալման, որուն մէջ աշխատաւոր մարդկութիւնը կ'ողջագուրէ դարբնութիւնը ոտնակոխ եղած իր իրաւունքներուն միակ ախոյեանը:

Ո՛չ, անկարելի է որ մեր ազգայնականութիւնը ներշնչուի այս տեսակ ըմբռնումներէ. հարկ է գերադասել ժողովուրդին շահերը, քանի որ ան ամէնէն աւելի կը տքնի ազգային մեծութեան համար, ան է որ իր ծոցէն դուրս կուտայ հայրենիքը պաշտպանող զինուորը, ան է որ կը կրէ հասարակաց տուրքերուն ծանր մասը, ան է որ կ'աշխատի երկրին ճարտարարուեստը արդիւնոր կ'աշխատի երկրին ճարտարարուեստը արդիւնոր նաբեր ընելու, ան է որ քրտինք կը թափէ մայր հողին վրայ և ան է վերջապէս որ իր խորունկ ցնցումներովը կը դրդեցնէ հին մարդկութիւնը և իր թշուառութեան ուժով կը փշրէ մեծերու և բռնակալներու աննկուն ու յամառ իշխանութիւնը: Անհրաժեշտ է ուրեմն որ՝ հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն՝ ժողովրդավարութիւնը մնայ կառավարութեան ձեռք և պահպանուի ժողովրդականութեան անկախութիւնը, ուժը՝ հակառակ անոր դային անկախութիւնը, և ճշմարտութեան հաւատքը՝ հաւանքը և ճշմարտութեան հաւատքը: Հայ ազգայնականութիւնը կը կայանայ այդ ժողովրդային շահերու պաշտպանութեան մէջ և հետեւաբար ազգային զօրութիւնը և դասակարգերու համե-



րաշխ գործակցութեամբ տպահովուած միութիւնը պահպանելուն մէջ: Ասի չենթադրեր որ մենք աչք գոցելու ենք կղերին տգէտ մոլեռանդութեան, հարուստին ագահ վաշխառութեան և գործաւորներու շահագործումին վրայ: Ընդհակառակը, ազգային շահերու լաւագոյն պաշտպանութիւնը կ'իրագործուի մեր առաքինութիւններու ջատագովանքն ընելէ աւելի՝ անհատներու և դասակարգերու թերութեանց ու մոլութիւններուն անխնայ ձաղկուելովը: Մեր ազգայնականութիւնը կը կայանայ միութիւնը վերանորոգելուն մէջ, մինչդեռ ժիւլ Լըմէթրի մը կամ Բօլ Պուրժէի մը ազգայնականութիւնը կը տապալէ այդ միութիւնը, նման ընկերվարականութեան: Եւ եթէ ժիւլ Լըմէթր փոփոխամիտ, նուազ խիղախ և մասամբ արգիւրուած ու ամօթահար իր հանրապետական անցեալէն, այդ քայքայման չի կրնար աշխատիլ հարկ եղած հօժիւր բաղուկներով, Բօլ Պուրժէ անոր կը ձեռնարկէ արտակարգ ու մոլեռանդ կորուստ մը որ հաւատքի և անկեղծ համոզման չեղան ու երանգը առնելուն համար աւելի վտանգաւոր ազդեցութիւն մը կը թողու:

\* \*

Եւ ոչ ալ Բօլ Պուրժէ կը հետեւի Մօրիս Պառլէսի լոկ պահպանողական ազգայնականութեան: Ան իր նպատակը կը հետապնդէ չէ թէ միայն ազգայնական կեանքը պաշտպանելով և զօրացնելով, այլ՝ ընկերվարականութիւնը կործանելուն նպատակով՝ ժողովուրդը, աշխատաւոր դասակարգը հալածելով ու հարուածելով:

Մօրիս Պառլէս թշնամիին դէմ թումը կը

Վանգնէ շարունակ, իսկ Պուրժէ գնտակ կ'արձակէ այդ պատասպարաններուն ետեւ քաշուած:

Բօլ Պուրժէ, օժտուած՝ իմացական կարողութիւններով, բազմազան ու հմտալից գիտնականութեամբ մը, միակ անձն է որուն հոգեբանութիւնը կարծես զուրկ է որեւէ բարդութենէ: Իր հակառակորդներէն մէկը ըսած է իրաւամբ՝ «հոգեբան մը՝ առանց հոգեբանութեան»: Օքթաւի Միւպօ կը պատմէ թէ Պուրժէ պղտիկ հասակէն խորշանքը և իր տխուր ձանձրոյթը պտտցուցած՝ Բառքիէ Լաքէնի գրական փխպններուն մէջ ուր այնքան անախորժ է եղած երիտասարդ հոգեբանին ձգած տպաւորութիւնը:

Իր ընթերցումները, — Միւսէէն մինչեւ Չառիկ Ծաղիկները՝ անցնելով Պալլաքէ, Սթանտալէ և Ֆլօպէռէ մինչեւ Կէօթէ, Շէյքսպիր և Ուոլթըր Սքօթ, — իր հոգին մղած են տեսակ մը կանխահաս յուսախարութեան և պատրանքի զորս այնքան մեկին կերպով կարելի է նշմարել իր Փիլիսոփայիկ Աշակերտքի անուն վէպին մէջ:

Իր ատենի ընկերները, որ կը հաւաքուէին Պուլվառ Սէն Միշէլի մէկ գարեջրատունը և որոնց մէջ կը գտնուէին Մալարմէ, Բիշէն, Քաթիւլ Մէնտէս, Լիլ, Ատան և Գօրէ՝ Պուրժէն կը նկատէին իբր եզական քիթ մը, տխուր ու անհանդուրժելի յուսահատի մը ձեւերովը, որոնք բնաւ չէին հաշուեր այդ եռանդուն բանաստեղծներուն զուարթութեանը ու անոնց փառասէր, ազմկալ յոյզ երիտասարդութեանը հետ, որ համալին ծարաւով կը տոջորուէր: Ետքը՝ երբ աւելի չա-



փահաս կ'ըլլայ Պուրժէ, և այդ տխրութեան կը միացնէ տեսակ մը աշխատող ու տընող լըջութիւն — որով ան կը փորձէր վերլուծել ներքնասենեակներու գաղտնիքները, և աղտոտութիւնները այն աղնուակներուն՝ որոնց կեանքը նախապէս իբր բարոյականի օրինակ կը ներկայացնէր խոնարհ մարդկութեան — անիկա իր վրայ կը հրաւիրէ հեգնանքը հանրապետական գրողներուն:

Սակայն գովելի յատկութիւն մը ունէր Բօլ Պուրժէ. յամառ ու յարատեւ աշխատանքի բուռն ու խանդավառ տրամադրութիւնն է ան: Հետը հետէ հետախուզելէ ետք անհատ խղճմտանքներն ու հոգիները, *Un Crime d'Amour*, *Անսրէ Բօրնէշիսի*, *Փիշխտոյիսի Աշակերտին*, *Un Cœur de Femme* պէս վէպերու մէջ, Բօլ Պուրժէ նետուած էր ընկերային խնդիրներու մէջ, անհատ հոգիները շարժող սկզբունքներուն համեմատ մեկնելու ընկերային կեանքը: Դժբաղդաբար ընկերային կեանքի վրայ խօսելու համար Պուրժէ չունէր անկողմնակալ ոգի և անկախ իմացականութիւն մը:

Միջակ ընտանիքի զաւակ, ինքն ալ ուրիշ չատերու պէս անստուգութեան մէջ մեծնալէ ետք, իսկոյն համբառ ու դրամ չահած ըլլալով, ա'լ մոռցած էր իր ծագումը և պոհեմի երիտասարդութիւնը:

Տակաւին չի ճանչցած մարդկութիւնը և ամբոյսը իր զանգուածով, Պուրժէ յանկարծ ինքզինքը գտած էր հանգստաւէտ կեանքի մը մէջ, դպրոցի գրասեղաններէն իյնալով պուրժուա և աղնուական ընկերութեան մը սայրոնները: Բնականաբար հոն այն չափով որ իր սէրն ու հա-



ԲՕԼ ՊՈՒՐԺԷ



մակրութիւնը աւելցած էին ազնուական ու ընչեղ դասակարգին վրայ, նոյնչափ ալ իր ատելութիւնը բազմապատկուած էր հէգ ու թշուառ ժողովուրդին հանդէպ։ Այս տեսակ բնկերային նախապաշարումներով ճամբայ ելլելէ վերջ, ինչպէս շատ մը թագաւորականներ, Պուրժէ ալ առաջին նուիրական պարտականութիւնն էր ըրած քամահրել ինչ որ կը կոչուի «La Déclaration des droits de l'Homme et du Citoyen» (Մարդէական և քաղաքացիին իրաւանց ճանաչումը)։

Այդ ահագին քայլը առնելէ ետք, Պուրժէ արշաւեց իր ընթացքին մէջ և ուրացաւ բոլոր յեղափոխութիւնները՝ մինչեւ համպէթթայի հաստատած Հասարակապետութիւնը։ Ասկէ անդին իր ճամբան գծուած էր ալ և իր բռնելիք գրական ուղղութիւնը — իր ըմբռնած կերպովը բարոյախօսական ըլլալով — միակողմանի էր։

Այդ թուականէն ի վեր իր վէպերուն նիւթ առած է գլխաւորաբար ազնուական կեանքը դուրս բերելու համար և իր թատերգութեանց նիւթ՝ գործաւորական կեանքը՝ զայն վարկաբեկելու գիտաւորութեամբ։ Ազնուականներու կեանքը յարգելի էր, անոնց թերութիւնները, անոնց անբարոյութիւնը ինչքան ալ ծայրայեղօրէն լիբր ու անպարկեշտ ըլլան, Պուրժէի աւելի ներշնչում կ'առնէին քան ժողովուրդին էն մաքուր արարքները։

Անկեղծ է Պուրժէ. ահա՛ հարցումը որ մարդ իր գործերը կարդալէ ետք կ'ընէ ու չի կրնար չի յիշել առ տեսակ ֆրանսացի պուրժուաներու երեսին Ռօպէսպիէնի նետած բոլորքը. — «մարդիկ որ ինքզինքնին հանրապետական կը ձեւացնէին



Հանրապետութենէն առաջ, կը գաղրին նոյնը մնալէ անոր գոյութեան ատեն. շատեր յեղափոխութիւնը կը սիրեն՝ պայմանաւ որ անոր հերոսները իրենք ըլլան, անոնք անիշխանութիւն կը տեսնեն ամէն այն բարեփոխումներուն մէջ՝ ուր կառավարողները իրենք չեն, ու ժողովուրդը ապրտամբ կը յայտարարեն, եթէ ան իր յաղթանակը առանց իրենց չահած է»:

Աւետաց Երկիրը գրքին մէջ է որ Պուրժէ իր բարոյական քարոզութիւնը կը սկսի և պզտիկ խորհրդածութիւններով երեւան կուգայ իր կրօնական շերմեռանդութիւնը: Սակայն ատոնցմով գոհ չըլլար ան. հարեւանցի ակնարկութիւնները իր նպատակին չէին ծառայեր: Հարկ էր արտադրել գլխաւոր գործ մը. Բօլ Պուրժէ կը ծնի զայն՝ հանելով իր փէպը L'Étape: Եւ ոչ այ առանց հանճարի գլուխ կը հանէ ոյդ գործը: Մարդկային կեանքի շատ մը բարիքները կը պատրաստուին հանճարեղ ու տաղանդաւոր մարդոց ձեռքովը, որովհետեւ անոնք միայն՝ եթէ ուզեն՝ կրնան քողարկել իրականութիւնը: Սէն Ժիւսթ կ'ըսէր. «Մեր մէջ նրբամտութիւնը մեծ արգելք մըն է ազատութեան. բոլոր սխալները կը գեղեցկացնենք և շատ յաճախ՝ ինչ որ իբր ճշմարտութիւն կը ներկայացնենք, ուրիշ բան չըլլար բայց եթէ մեր ճաշակին գիւթիչ մէկ արտայայտութիւնը»:

Բօլ Պուրժէ գեղեցկացուցած է իր սխալները: Ազատախոհ վարժապետի մը կեանքը անպտուղ ցոյց տալու համար Պուրժէ նախ սկսած է զայն զրկել մասնաւոր միջավայրէ, խորունկ արմատէ: Իր հերոսը՝ Մօնըրօն ծնած է գեղի մը մէջ, ա-

նոր ընտանիքը գաղթած է քաղաք ու ինք՝ ատեն մը հօս, ատեն մը հոն թափառելով զուրկ մնացած է, ինչէ՞, ղօրաւոր կամքէ՞, ո՛չ — քանի որ Մօնըրօն ամենաղօրաւոր իմացականութեան ու կամքի տէր մարդ է — այլ՝ ան զուրկ մնացած է ընտանեկան երջանկութենէ:

Ինչքան ալ իրականութիւն մը կենայ աս գիտողութեան մէջ, յայտնի է թէ ան բացարձակ ճշմարտութիւն մը չէ ու ատոր ապացոյցը է՝ առաջ Բօլ Պուրժէի անհատական կեանքը կուտայ մեղի: «Ծնած Ամիէնս, կ'ըսէ Պուրժէ, կարգալ սկսայ Սթրազպուրկի մէջ և ուսումս շարունակեցի Գլէրմօնի և Բարիլի մէջ: Այսպէս արմատախիլ եղած՝ մօրս կողմէն կապուած եմ Լօռէնցի ընտանիքի մը որ Ալգասէն և Գերմանիայէն եկած է հարիւր տարի առաջ այս ժառանգականութիւնը առաւելութիւններ ունի, ինչպէս նաեւ ծայրագոյն գծաւորութիւնը՝ խիստ հակոտնեայ ձգտումներ իրարու հետ հաշտեցնելու:

«Իմ մէջս միշտ գտնուած է գերման ցեղէ փիլիսոփայ մը ու բանաստեղծ մը որ շարունակ կուիւի մէջ է եղած լատին վճիտ ու մաքուր աւանդութիւնը ստեղծած վերլուծողին հետ»:

Եթէ ճշմարիտ է որ «ուրիշները գատելով մարդ ինքզինքը գատած կ'ըլլայ», Բօլ Պուրժէ պարզապէս նպաստաւոր պայմաններու տակ ներկայացնելու էր իրեն պէս արմատախիլ Մօնըրօն վարժապետը որ գիւղէն քաղաք իջնելով իրեն դիւր մը շինած է:

Մօնըրօն յաջողած է նոյնիսկ աթոռ մը գրաւել Բարիլի համալսարանին մէջ: Ան գեղացի է — բայց գեղացի մը ազատախոհ, յեղափոխական,



աններող ու կրակոտ՝ ժագոպէնի մը չափ: Բօլ Պուրժէ պիտի հաստատէ որ այդ մարդը ապեր- ջանիկ պիտի ըլլայ և վերջ ի վերջոյ ան պիտի հա- մոզուի որ ամբողջ ֆրանսական յեղափոխութիւնը որով խանդավառուած էր, աղատամտութիւնը որ իր պարծանքը կը կազմէր օչնչութիւններ են եղեր ջերմեռանդ կաթոլիկի մը կեանքին բաղդատ- մամբ: Ի՞նչպէս կը յառաջանայ վիպասանը այս արդիւնքը ձեռք ձգելու համար. — ժագոպէն վարժապետին ու անոր տկարակալմ և երկչոտ զաւկին քով դնելով կաթոլիկ վարժապետ մը և իր աղուոր աղջիկը: Ու դժբաղդութիւնները կը հասնին խեղճ Մօնրօնի գլխուն:

Մարդը զաւակներէն խեր չի տեսներ, ըն- տանիքը կը ցրուի և իր միակ խելացի տղան, ո- ռուն վրայ յոյսը դրած էր, սիրահարելով կաթո- լիկ վարժապետին հարուստ ու գեղանի աղջկանը, մխուելով իր սիրոյն մէջ և շուրջը տեսած ընկե- ռային տխուր իրականութիւնները միշտ մեկնե- լով իբր արդիւնք՝ իրենց ազատախօհ կեանքին, օր մըն ալ կ'ուզէ կարգուիլ սիրականին հետ և ուրանալ ամբողջ անցեալը: Կաթոլիկ վարժապետը որ վրէժ կ'ուզէ լուծել իր յեղափոխական ընկե- ռէն — քաղաքավարական վրէժ մը՝ որ ամենասոս- կային ու անգութն է սակայն հաւատացեալի մը սրտին մէջ — որ լաւ կը ճանչնայ երիտասարդ սի- րահարին երկչոտութիւնն ու տարակոյսները, այդ ամուսնութեան միակ պայման կը դնէ կրօնքը: Հարկ էր որ սիրահարը կաթոլիկ դառնար և կրօնքը իր առօրեայ կեանքին մէջ գործադրու- թեան գնող համոզուած կաթոլիկ մը:

«Դուն ֆրանսացի ես, կ'ըսէ ան երիտասար-

դին, այսինքն ժառանգորդը մարդերու երկայն չարքի մը որ դարերով կաթոլիկ եղած են: Դուն կը չարժիս՝ կաթոլիկ բարքերով լեցուած միջա- վայրի մը մէջ, կը շնչես անոր օդը: Լեզուն որ կը խօսիս, որով կը խորհիս, կաթոլիկ է, որովհետեւ հռոմէական ծագում ունի ան. կաթոլիկութիւնը քու մէջդ է, կամքիդ հակառակ, դուն չես կըր- նար հաշտ ապրիլ ներքին եսիդ հետ՝ եթէ կա- թոլիկ չըլլաս: Խորհէ, տղաս. երբ մտածեցիր ընտանիք մը հիմներ, ի՞նչ տեսակ աղջիկ մը ընտ- ըեցիր, կաթոլիկի մը ջերմեռանդ կաթոլիկ աղ- ջիկը, անանկ չէ»:

Կը տեսնէ՞ք ինչքան անդիմադրելիօրէն հա- մոզիկեր ու քաղցր է այս լեզուն. հակառակ ասոր և հակառակ իր սիրոյն, տղան «դեռ կը զգար ազդեցութիւնը այն բանաստեղծութեան որ քա- ղաքական աղքատ ու խեղճ սկզբունքներ է տա- րածած, ֆրանսական յեղափոխութիւն անունին տակ»:

Սակայն այդ ազդեցութիւնը կը մեղմանայ երիտասարդին տկար մտքին մէջ և օր մըն ալ ան կը դժբէ իր դաստիարակութեան, իր հայրերու կը դժբէ իր դաստիարակութեան, իր հայրերու յեղափոխական հաւատքին և ուխտին ի ցնծու- թիւն կաթոլիկ վարժապետին որ մութին մէջ իր որսը գուշակած ու սպասած էր համբերատար ու վայրագ: Եւ տեսէ՞ք ի՞նչպէս կը խօսի այս նորըն- ծայ թշուառականը: «Ինքզինքս 1789ի մեծ յե- ղափոխութեան կողմնակից կը կարծէի. հիմա դադրած եմ ըլլալէ: Բոլոր այն գաղափարները որոնցմով մեծցայ, հիմա սխալներ կը թուին ինծի: Կը կարծէի որ գիտութիւնը անհաշտ է կրօնքին հետ, այժմ կը տեսնեմ որ բացարձակ հաշտու-



Թիւն մը կը տիրէ երկուքին միջեւ. կը կարծէր որ ռամկավարութիւնը գիտութեան թշնամին չէր հիմա կը հաւատամ որ անոր մէջ վատասերում ու մտային յետադիմութիւն կայ»

\*  
\*  
\*

L'Etapeէն ետք Պուրժէ լոկ ընկերական բարոյախօսի դերէն դուրս գալով, ինքզինքը նուիրած է քաղաքական բրօքականտի գրականութեան՝ թատրոնի միջոցով: Հիւկոյի ռօմանթիզմէն մինչեւ մեր օրերու յեղափոխական գրականութիւնը, դասակարգերու պայքարը խորունկ ազդեցութիւն մը բանեցուցած է մտքերու վրայ: Ոչ մէկ ատեն, սակայն, ամբողջ գրականութեան վրայ այդ ազդեցութիւնը այնքան մեծ եղած է՝ ինչքան ներկայ դարուն: Ժողովրդային ձգտումները զօրաւոր համեմատութիւններ սկսած են առնել և գրագէտները՝ իրենց քաղաքական չեզոքացումը մոռնալով՝ հրապարակ իշած են այսօր կա՛մ հարուածելու՝ ինչպէս Պուրժէ՝ աշխատող տարրը և կա՛մ անոր իրաւունքներուն ախոյեան կանգնելու: Յեղափոխական մտածումը սկսած է տեղ բռնել նոյն իսկ լուրջ ակադեմիականներու մօտքի զարգարուն ճառերուն մէջ. իսկ յետագիմական ճիգերը, աւելի քան երբէք ուժգնութիւնով դուրս ցցուած՝ նոյն ֆրանսական Ակադեմիայի ծոցէն՝ պայքարը փոխադրած են իմացական հողի վրայ:

Այսօր, Եւրոպայի ժողովուրդը զբաղեցնող քաղաքական և ընկերային դէպքեր խիստ քիչ կան, անոնց տեղ կայ սեմսիֆաշիզմը, որուն մա-

սին արդէն խօսեցանք համառօտակի և որ զօրացած է ու կը սպառնայ: Աններչնուած է գրագէտներու նկարագրած ժողովրդային թշուառութիւններէն, տաքցած՝ իրապաշտ դպրոցին կենդանացնող շունչովը և Զօրայի պէս վիպասաններու անկեղծ ու բիրտ բնականութեանը մէջ շօշափած է ազնուակն դասակարգերու որդնոտ ու անբուժելի բարոյականը որ ցարդ լուսաշող քողով մը երեւցած էր հասարակ ժողովուրդին: Ադ քողը դաղափարապաշտ գրողներ երկար ատեն պահած էին, վախնալով որ մօլթութիւններու հում նկարագրութիւնը մարդիկը աւելի պիտի գրգռէր չարիք գործելու: Անոնք իրենց ատենը անցուցած էին կեանքի գեղեցիկ գոյները միայն ցոյց տալով և ինկած մարդկութիւնը անզգալիօրէն առաջնորդելու դէպի ընկերային ազնուագոյն ձրգտումներ ու դիրքեր: Գաղափարապաշտները գէշ մարդուն քով առաքինիներու օրինակը չատագոված էին իբր սկզբունք և բարիքի վերջնական յաղթանակը գուշակած: Անոնք գրականութիւնը կը նկատէին ազնուացման միջոց մը, գործիք մը և ոչ թէ կեանքի իրական հայելիացումը: Անոնք կ'օրօրէին մարդկութիւնը համեղ երգերու շնչտերով և զայն կը քնացնէին գինովցնող երազներու տեսիլքով՝ իրենց յաւիտենական խոնարհութեան և հլու հպատակութեան մէջ:

Գրական հորիզոնին վրայ Հիւկոյի գլխաւոր հոգիին ստուերն էր որ կը սաւառնէր ու սրտերը ամենուրեք անոր հովանիին տակ խաղաղութիւն գտնել կը կարծէին:

Սակայն հետզհետէ երեւան եկան ըմբոստները:



Ոմանք սկսեցին կեանքի տխրութիւնները քնար երգել իբր թէ անոնք ալ մարդկային կեանքին հրապոյրը կը կազմէին. ուրիշներ տարածեցին արգելուած հաճոյքներու պաշտանքը արուեստի սիրուն և ուրիշներ ալ գուրս գալով իրենց եսին քմահաճ հետախուզութենէն — փորձեցին աշխատող զանգուածին թշուառութենէն ներշնչուիլ ժողովուրդին ծառայելու փափաքը դրագէտները միեց անոր ձգտումներուն տալու քաղաքական նշանակութիւն մը. ջանք՝ որու հետեւանքով իրապաշտները դարձած էին առաջին ազգամայ քորքականսիսքները ժողովրդավար գաղափարներու:

Ու պայքարը սկսած էր ա՛լ աւելի եռանդուն ճիգերով:

Իրապաշտ դպրոցի ուղղութենէն ազդուած յեղափոխական գործիչներ՝ չունենալով դրագէտներու փափկանկատ զգայնութիւնը՝ քարոզած էին սէնտիքալիզմը և բռնի ուժի գործածութիւնը (l'action directe): Հոն ուր սէնտիքան բաւական հզօր չի պիտի ըլլար աշխատաւորներու պահանջը ընդունելի ընծայելու համար, բռնի ուժը իր դերը պիտի խաղար:

Ի՞նչ ունէին բաթրօնները այդ ուժին դիմադրելու համար, — կառավարութիւնը և բանակը: Սակայն անոնք իրենց նւթական անհատ կարողութիւններէն զատ ոչինչ ունէին սէնտիքաներու ըմբոստացումները զսպելու համար այն պարագային որ կառավարութիւնը ուզէր չեզոք մնալ:

Իրենց կը մնար ուրեմն հետեւիլ գործաւորներու օշինակին, կազմելով բաթրօնական blocներ

Պամ սէնտիքաներ՝ բոլորովին նոր դրութեան մը վրայ:

Իսկ պահպանողական դրագէտները որ պարտք կը զգային հարուստները պաշտպանել, ուզեցին զանոնք ընդգիմութեան առաջնորդել:

Բօլ Պուրժէ երեւան եկաւ բաթրօնապաշտպան գաղափարին որոշ ու հաստատուն ձեւ մը տալու և հրատարակեց իր վերջնութեւր գործը, La Barricade, որուն մէջ ան կը պարզէ բաթրօնական սէնտիքայի մը ծրագիրը՝ տեսակ մը եղական ու նորահնար գրականութեան մը զոր կը կոչէ գաղափարի գրականութիւն (Littérature à idées):

Ըստ Բօլ Պուրժէի, գաղափար մը արդարացնելու և պաշտպանելու համար մարդ առանց խղճմտելու կրնայ գործածել ինչ և իյէ սխալ միջոց, պատճառաբանութիւն և անստոյգ տուիքներ:

Պուրժէ. — Կ'ըսէ «նպատակը ամէն ինչ է և միջոցները՝ ոչինչ». ու դատապարտելու համար գործաւորական սէնտիքաները, իր անգութ ու միափողմանի «պատենչը» կանգնող բոլոր ընկերային և գործաւորական կեանքի իրականութիւնները կը խեղաթիւրէ:

Այսպէս՝ ան կը ներկայացնէ բարի գործաւորանատէր մը, որուն զաւակը սիրահարած է (միշտ յայն մեթոտը մարդիկ գերելու և կուրացնելու) իր ձեռքին տակ աշխատող գեղանի գործաւորուհի մը: Բաթրօնին տղան իր սիրոյն նախանձող մը ունի յանձին գործաւորներու վերականցուին, որ չարութեան մարմնացումն իսկ է: Ան ալ կը սիրէ նոյն գեղեցիկ աղջկը և իր նախանձին մէջ կը դաւէ բաթրօնին ու անոր զաւակին



դէմ: Ան կը կազմէ գործադուլներ, ու գրգռելով աշխատաւորները կը յարձակի գործարանին վրայ, ամէն ինչ կրակի տալու դիտումով: Աղջիկը զոր կը սիրէ, աղէտը կ'իմանայ, կը վազէ ըմբոստնելուն քով, կ'իյնայ անոնց վարպետին ոտքը, կուլայ, կը պաղատի ու կ'արգիլէ զանոնք իրենց նպատակը ի գործ դնելէ:

Այսքան անձնութիւններ հիանալի է և այսքան բարութիւն՝ գործաւորուհի մը կողմէն վարձատրութեան արժանի:

Գործաւորները կրկին կը հպատակին բաթրօնին ու կ'սկսին աշխատիլ:

Բայց հիմա բաթրօնը առջի բարի մարդը չէ՝ տեսնելով գործաւորներու ապերախտութիւնն ու ըմբոստացումը, ան սիրտը ամբողջացած և զաւկին հետ ուխտած է վրէժ լուծել անհնազանդ ու գէշ գործաւորներէն: Անոնցմէ շատերը անօթութեան կը մատնուին այդ անգթութեան երեսէն, ուրիշներ՝ որոնց մէջն է նոյն իսկ ազատարար գործաւորուհին — զոր բաթրօնին տղան ալ չի սիրեր չես գիտեր ինչո՞ւ — մոռցուած ու լքուած կը մեռնին չքաւորութեան մէջ:

Ահա՛ «գաղափարի գրականութիւնը» այնպէս ինչպէս Բօլ Պուրժէ ըմբռնած է: Անոր համար գործաւորական սէնսիփալիզմը սիրային վրէժ-խնդրութենէ և ամբոխավար փառասիրութենէ ծնած կազմակերպութիւն մը ըլլալով, բաթրօնները պարտականութիւն ունին ամէն գնով զայն տապալելու համար ձեռք ձեռքի տալու:

Ո՛չ, այս տեսակ փաստերով չէ որ կարելի է իրաւունք ունենալ. ինչքան ալ տաղանդ մը ըլլայ այդ իրաւունքը պահանջողը. այս տեսակ ճիգե-

րով չէ որ կարելի կ'ըլլայ ազգայնական շարժումը զօրացնել և ոչ ալ սիրոյ ազդեցութեան տակ ինչ-կա՞ծ, կասկածամիտ երիտասարդի մը ուրացումովը ամբողջ ֆրանսական յեղափոխութիւնը անանկ հռչակել, երբ այնքան հրաշալի արդիւնքներ կան ու գրագէտներէ շատ աւելի պերճախօսօրէն օրէ օր կուգան այդ յեղափոխութեան յայտարարած ազատութեան սկզբունքները պանծացնել:

Պէտք չէ նաև «պատնէշ»ներ ստեղծել և թուժեր կանգնել ժողովուրդին մէջ. հարկ է՝ ընդհակառակը՝ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցածները քանդել և անոնց ետին կռուողները հաշտեցնել: Եթէ ոչ՝ կարծելով իրաւունք ունենալ, երկու կողմերն ալ կը յամառին իրենց թշնամական դիրքին մէջ ու նոյն մայր հողին վրայ դիտապաստ փռուած կը մնան միացող անդամները նոյն եղբայրութեան, երջանկութեան ըղձացող նոյն թշուառ մարդկութեան:

\* \*

Եթէ կայ մտածում մը որ Բօլ Պուրժէի գործը հետաքրքրական կը դարձնէ և օգտակար՝ զուտ ազգայնական տեսակէտէ, անոր մէջ գտնուած անգիտակից հայրենասիրութեան գաղափարն է. ինչ որ փիլիսոփայութիւնը կ'անուանէ l'inconscient de l'homme, լաւագոյն ապացոյցն է հայրենասիրական և ազգայնական այն գաղտնի, այն կամքէ անկախ, խորհրդաւոր ուժերուն որ լաւ ներշնչման ենթարկուած՝ ազնուութիւն կու-



տան մարդկային հոգիին ու առաքինութիւն և կորով՝ անոր սրտին :

L'inconscient de l'homme բռն ու անխուսափելի ազդեցութիւնն է՝ մարդկային կեանքին վրայ՝ ժառանգականութեան, հայրենիքին, լեզուին, կրօնքին, բարքերուն, սովորոյթներուն և աւանդութիւններուն : Անոնք չեն արգիլեր որ մեր իմացականութիւնը զարգացման նոր տարրերու հետ հաղորդակցութեան գալով ընդարձակուի և մեր սիրտը նոր մարդկութիւններու միացած լայնայն աշխարհ միայն դուրսէն եկած ազդեցութիւններուն կուտան ծախն ինքնատուութիւնը և փոխանակ անգոյն կերպով տարածելով լուծելու և ցնդեցնելու, անոնք օտար ազդեցութիւնները կը խտացնեն, կը հալեցնեն, իրենց մաքրող ու զտող բովէն կ'անցընեն զանոնք ընելու համար հետզհետէ կատարեալ, ա՛յ աւելի միացած ու հզօր նկարագիր և կորովի իմացականութիւն :

«Անգիտակից մարդ» էն մեղի եկող այդ բոլոր ազդեցութիւնները ո՛չ միայն կը կազմեն մեր կենդանական դոյութեան մէկ անբաժանելի մասը, այլ այդ գոյութիւնը կապելով անցեալին, մեր յիշողութեան և երեւակայութեան շնորհիւ մեզ հաղորդակցութեան գնելով մեր նախահայրերուն հետ՝ անոնք իրաւունք կ'ունենան մեր ծախն անմահութեանը մէջ իրենց բաժինը առնելու, իրաւունք կ'ունենան մեր հոգեկան կեանքին, մեր իմացական գոյութեան մէկ անհրաժեշտ ու գլխաւոր տարրերը սեպուելու : Եւ այդ տարրերը մեզմէ դուրս նետել՝ պիտի նմանէր յիմարութեանը այն պարտիզպանին որ ծառերը աւելի ազատօրէն ու

առատ կեանքով մեծցնելու համար զանոնք իրենց արմատներէն կը բաժնէ :

L'inconscient de l'homme գաղափարը իր ամբողջութեանը մէջ միակ կարեւորն է որ կրնանք առանց վտանգի ընդունիլ Ֆրանսայի ազգայնական գրականութենէն, ինչպէս որ այլասիրական տրամադրութիւնները միակ գեղեցիկ ու մնայուն տարրերն են զորս Հայերը պէտք է առնեն Ֆրանսական ընկերվարութենէն, որպէս զի անոնցմով կարենան հիւսել մեր ազգայնականութիւնը որ ինքնին կը ծրագրուի արդէն առանց աւելորդ ջանքի :

Այսպէս օժտուած՝ ան կը ներկայանայ ո՛չ իբր յիսթերի և ոչ իբր պատրուակ կուսակցական քոթակաւսի : Ան կը դառնայ խորունկ դաւանանք մը և կ'ապրեցնէ մեր անցեալը, ան կը փոխարկուի հաւատքի և կը յուսադրէ մեր անստոյգ ներկան ու կը մխիթարէ մեր հալածուած ճակատագիրը :

Ան կ'ըլլայ վերջապէս հայ ազգայնականութիւն մը, որ համոզում մըն է մեր տոհմային հանճարին ու զարգացողական ինքնայատուկ կարողութիւններուն արտագրելիք սքանչելահրաշայլ համեստ քաղաքակրթութեանը վրայ : Մեր ազգայնականութիւնը ազգային պէտք մըն է վերջապէս, զոր չենք կրնար ուրանալ անի հայրենասիրական պարտականութիւն մըն է որուն դասալիքները, մենք՝ զոհուած, խաբուած, հալածուած և մեր իրաւունքներուն համար դարեւ ըրով արիւն թափած Հայերս չենք կրնար ըլլալ բնա՛ւ :

— Ռինչպէ՞ս կարելի է որ դուք, Ֆրանսացիքդ



գերման դառնաք, կը գոչէր օր մը ժօռէս՝ ընկերվարականներուն, արդեօք ազգութեամբ մը, ո՛չ, ազգութիւնը ձեզ գերման չըներ, այլ՝ Գերմաններու ստրուկները»:

Ու ընկերվարական ժօռէս այսպէս խօսելով յաւիտենական ճշմարտութիւն մը կը յայտարարէր:

Բարիզ

ԵՐ. ՄԵՍԵԱՆԱՆ

Վ Ե Ր Զ



Վ Ր Ի Պ Ա Կ

| ԷԶ  | ՏՈՂ | ՍԻԱԼ            | ՈՒՂԻՂ             |
|-----|-----|-----------------|-------------------|
| 22  | 15  | փոխարկել        | կազմել            |
| 30  | 19  | compagne        | campagne          |
| 102 | 16  | արտադրութիւն    | արտադրութիւն      |
| 117 | 12  | անանկ չէ        | անանկ չէ՞         |
| 52  | 49  | եւած էր         | ըլած էր           |
| 53  | 16  | կը յանդգնէր     | կը յանդգնէին      |
| 60  | 29  | մէկ             | մէկ               |
| 61  | 7   | հաւատքը         | հաւատքէ           |
| 68  | 25  | տիկերքի         | տիկերքի           |
| 93  | 16  | պարտութիւնը     | հպարտութիւնը      |
| 95  | 27  | վարդապետութեամբ | վարդապետութեամբ   |
| 97  | 10  | ծրագիրը         | նկարագիրը         |
| 99  | 26  | յաղթանակին      | յաղթական          |
| 104 | 1   | զայն սիրել      | հարկ է զայն սիրել |



<< Ազգային գրադարան



NL0317312



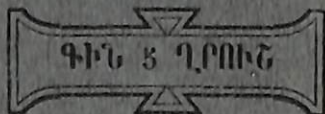
7.772

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԼԽԱՎՈՐ

ՍՄՍԱՐԸ (Վեպ՝ Գաղթական կեանքի) 5 դր.  
ՎԱՌՎԱՌԻ (Վեպ՝ Ազգային կեանքի) 3 դր.

Կը գտնուի բոլոր գրականագրերուն հով. դիմել հաե.  
հեղինակին՝

10 Rue de la Jonquiére  
Paris



84 09

19-64